

OD BIHAĆA DO NEVESINJA

*1. januar 1943. godine. Položaj** Novu, 1943. godinu proslavili smo u borbi protiv Nijemaca i ustaša na pruzi Travnik — Jajce. Naš 3. (Mostarski) bataljon napadao je posade u željezničkim stanicama Komar i Goleš, a moja, 1. četa sa grupom минера rušila je željeznički most na pruzi između ove dvije stanice. Tačno u ponoć, kada su prolazili posljednji minuti stare godine i počinjala Nova 1943, kroz tamnu i ledenu noć odjeknula je strašna eksplozija. Prišli smo mjestu gdje se most nalazio. Željezna konstrukcija, kao makazama isječena, ležala je iskomadana u provaliji. Živko Papo sa grupom минера stoji. Ponosno posmatraju rezultate svoje spretnosti za ove poslove. Desno i lijevo od nas čuju se borbe ostalih naših četa.

Od 2. do 8. januara. Mudrike. Vratili smo se u selo Mudrike gdje smo odranije bili smješteni. Bataljonski kuriri Alija Kreso i Hilmića Čišić prenosili su naređenje i saobraćali između četa. Čim bi se jedan od njih pojavio na vratima, borci bi počeli da pritežu obuću i da se spremaju. Znali su da donose naređenje za borbu.

Između 2/3. januara, zajedno sa ostalim bataljonima naše brigade, oslobodili smo Turbe kod Travnika. Naš bataljon je prethodno likvidirao neprijateljsku posadu u Karauli. Brzo smo potisnuti iz Turbeta te smo ga noću 5/6. januara po drugi put napadali i oslobodili. I ovog puta naš bataljon napadao je preko Karaule. Sa nama je i komesar brigade Čedo Kapor. Svaki borac u bataljonu ga je posebno volio i poštovao, kao starog komunista, ratnika i španskog borca. Zastali smo u kasabi Ka-

* U toku bitke na Neretvi zapisivao sam neke važnije događaje koje sam doživljavao, kao i jedinice sa kojima sam se kretao. Te bilješke kasnije sam sredio i sada mi se pružila prilika da ih objavim.

raule do ugovorenog znaka za napad. Prva četa sa smjestila u nekadašnju kafanu. Sa nama je i komesar brigade. Borci ga ogradili sa svih strana. Drago nam što je među nama i svi hoćemo da s njim razgovaramo. Vidim da je i njega oduševila naša četa. Imamo ih dosta uvijek spremnih za šalu i pjesmu, Hilmo Hakalo prednjači u tome. Vanredno lijepo pjevaju Sma-jo Jugo i Juso Jerković. Juso nam je otpjevao svoju omiljenu pjesmu »Na majčinom grobu«. Vladala je grobna tišina. Juso nema više od 15 godina. Surovi uslovi života su ga učinili sasvim fizički slabim. Svi smo nastojali da ga poštedimo od npora koliko god je to moguće. Ovo nekoliko trenutaka pred borbu proveli smo kao na najuspješnijoj priredbi. Tako raspoloženi i razdragani, sa komesarom brigade, krenuli smo na Turbe i oslobodili ga.

Između 7. i 8. januara napadali smo neprijatelja u željezničkim stanicama Komaru i Golešu. Rušili smo prugu. Kiša sa snijegom je padala i ledila do kosti. Sjutradan (8. januara) vodili smo tešku borbu sa jačim ustaškim snagama kod sela Varošluka. U toj borbi pogibe nam skojevac Milan Ivanišević Mića. Pao je pokošen rafalom iz ustaškog mitraljeza. Bolničarka Ešrefa Bilić odmah je dotrčala da mu pruži pomoć. Nije uspjela. Rafal je bio smrtonosan. Sahranili smo ga u najvećem okršaju sa ustašama. Dosta drugova smo sahranili, ali ova sahrana je najtužnija, najdirljivija, najbolnija. Sahrani je prisustvovao i njegov stariji brat Vojo i sestra Radojka — Raca. Njih troje, dva brata i sestra, herojski su se borili u sastavu našeg bataljona od 1941. godine. Svi su komunisti i mnogo omiljeni u bataljonu. Tužan i dirljiv bio je oproštaj brata i sestre sa mlađim bratom. Sestrina tuga je izazvala suze u očima svih prisutnih.

Od 8. do 14. januara. Bihac. Odbili smo ustaše i pošto smo sahranili Miću, naveče smo u štab brigade koji se nalazio u selu Melići pozvani: Enver Cemalović, Mato Markotić, Hasan Bubić i ja, a iz ostalih bataljona Živko Jošilo, Vlado i Tomo Vujović i Danilo Salatić. Komandant brigade Vlado Šegrt saopštio nam je da smo određeni za oficirsku školu pri Vrhovnom štabu u Bihacu — Hasan, Danilo i ja u vojnu, a Enver, Živko, Mato, Vlado i Tomo u političku. Putovali smo punih 6 dana, po najvećoj mećavi i snijegu. Umorni i isprehladivani, napokon stigismo u Bihac. Grad nam djeluje velegradski, u kome naša vlast besprijekorno funkcioniše. Život normalan. Svečan izgled gradu

posebno daje prisustvo našeg najvišeg vojnog i političkog rukovodstva. U Bihaću je i drug Tito.

15. januar. Bihać. Počela nastava. Prvi čas više vojne Narodnooslobodilačke škole u Bihaću. Svaki dan po deset časova nastave, i sedam sati učenja u kružoku. Škola je u zgradi kod mosta, na desnoj obali Une. Komandant Vojne škole je Savo Orović, član Vrhovnog štaba, a upravnik Političke škole Krsto Popivoda. Među slušaocima ima Srbijanaca, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca, Dalmatinaca, Bosanaca i Hercegovaca. Upoznao sam mnoge drugove iz raznih krajeva naše zemlje, među njima Ranka Sipku, Miodraga Milovanovića Luneta, Stevu Opsenicu i druge.

20. januar. Bihać. Otpočela neprijateljska ofanziva. Učimo dan i noć. Naporno je, ali se nastava mora ubrzati zbog predstojećih borbi koje se vode na domaku Bihaća. Prorađujemo najneophodnije gradivo iz taktike: procjena situacije, donošenje odluke i izdavanje naređenja. Taktičke zadatke radimo u ulozi komandanta brigade. Pretpostavke u zadacima su stvarnost. Po pretpostavkama u našim taktičkim zadacima, neprijatelj upravo i nastupa prema našoj slobodnoj teritoriji. Saznali smo da je otpočeo do sada svoju najveću ofanzivu. Misli nas opkoliti i uništiti. Koncentrisao je velike snage u Karlovcu, Gospiću, Kninu, Imotskom. Mostaru, Prozoru, Konjicu, Sarajevu, Travniku, Banjaluci. Iz tih garnizona počeo je stezati obruč oko naše slobodne teritorije, Bosanske krajine.

25. januar. Bihać. Zbog ofanzive prekinuta nastava u školi. Već pet dana do nas dopire kanonada. Još je daleko, tamo na desnoj strani Une. Kasnije se sve jasnije čula neprijateljska artiljerija i avijacija. Već čujemo i štektanje mitraljeza. Neprijatelj se primiče Bihaću. Jasno čujemo i plotune pušaka. To nam ne da učiti. Rado bismo išli u svoje jedinice, da se i mi tučemo sa neprijateljem. Prvi ranjenici već pristižu u Bihać.

Komandant škole Savo Orović saopštio nam je da se nastava u školi prekida do daljnjeg i da svi treba da idemo u svoje jedinice. Kad se ukažu bolji uslovi, škola će nastaviti rad. Niko ne zna kad će ti uslovi biti povoljni. Čekamo obavještenje gdje nam se nalaze jedinice, kako bismo mogli krenuti.

26. januar. *Bihać*. Neprijateljski avion mitraljirao grad. Čitav dan je jedan »dvokrilac« nadlijetao grad, izviđao i mitraljirao. Nije nanio nikakve štete, ali pretpostavljamo da uzalud ne izviđa.

27. januar. *Bihać*. Nijemci bombardovali Bihać sa 13 aviona. Vjerovatno su znali da se tu nalazi najviše rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta, pa su odlučili da grad sravne sa zemljom. Izjutra je dugo nad gradom kružio jedan izviđački avion i mitraljirao ga. Zatim se čula velika huka bombardera. Njih dvanaest. Jednom su ga okružili, a onda se jedan za drugim obrušavali uz divljačko zavijanje sirena. Čitav dan su se smjenjivale eskadrile. Za to vrijeme narod se iz grada razbježao po periferiji, u obližnje šume i voćnjake. Gledam žene i djecu kako uskaču u kanal za navodnjavanje koji je pun vode. Po vrhu se uhvatio led. U takvim kanalima žene i djeca ostaju satima. Samo im glava viri iz razmrznute vode.

Prvi nalet aviona nanio je teška razaranja i dosta žrtava. I naša škola je razrušena. Tri druga su ranjena ... Mi smo se sklonili u bašče na desnoj obali Une. Jedna teška bomba je neposredno uz nas napravila ogromni krater u koji smo mi uskočili, nadajući se da druga neće pogoditi isti cilj. Kada bi se bombarderi spustili nisko, gađali smo ih iz pušaka. To je bilo više iz mržnje nego zbog eventualnog uspjeha. Težak prizor. Cio grad je u dimu. Svud unaokolo jauk i plač žena i djece. Nije im se moglo pomoći. Svak je želio da se što prije smrkne. Bombardovanje je prestalo tek predveče i tada se narod počeo vraćati svojim ruševinama. Užurbano se vrše pripreme za evakuaciju iz grada. Minereri postavljaju eksploziv pod most na Uni u gradu i očekuju naređenje kada će ga dići u vazduh. Već se jasno čuje ogorčena borba nedaleko od grada na lijevoj strani Une. Naše patrole kontrolišu grad. U komandu mjesta se privode pojedini saradnici okupatora, među kojima je i jedan ustaški oficir. Krio se u oslobođenom Bihaću i o svemu slao izvještaje okupatoru. Naše jedinice u kolonama prelaze preko mosta na Uni, sa lijeve strane na desnu. Kreću se u pravcu Ripča i Bosanskog Petrovca gdje zauzimaju nove položaje. Imamo i mnogo dobrovoljaca koji su se prijavili u NOV. Stanovništvo iz grada i okolnih sela, sa stokom i prehrambenim artiklima, kreće se u pravcu Bosanskog Petrovca. Čitava sela ostaju pusta. Narod se povlači sa svojom vojskom, a dokle — to

niko ne zna. Pronose se ranjenici. Grad je ostao pust. Još samo preko mosta treba da pređu naše zaštitne jedinice.

28. januar. Vrtoče. Pošli smo iz Bihaća do sela Vrtoče i tu prenoćili. Rano izjutra priključili smo se velikoj koloni naroda koja se kreće u pravcu Bosanskog Petrovca. Hladnoća je velika. Bijeli sniježni pokrivač prekrrio je sve puteve i staze. Kad smo odmakli u pravcu Ripča čuli smo jaku detonaciju. Naši su digli u vazduh most na Uni.

Čim se razdanilo, našu kolonu koja se jasno ocrtavala na snijegu, nadlijetali su avioni. Bacali su bombe i mitraljirali. Strašan prizor. Snijeg na cesti je sav crven od krvi. Jauk na sve strane. Žene i djeca se dozivaju, vrište, bježe, traže pomoć ... Ranjenici se previjaju. Svaki nalet aviona ostavi nekoliko žena i djece na cesti u samrtničkom ropcu. To je kolona nemoćnih, nad kojom fašisti pokazuju svoju snagu. Kolona staraca, žena, djece ... ima samo pravac kretanja. Povlači se sa svojom vojskom, jer fašisti sve uništavaju na svom putu. Kolona je neorganizovana, nema ljekara, bolničara, lijekova. Prvo selo na našem putu je Vrtoče, preko brda Ripač. Daleko je, a dotle Švabe mogu dosta da iskasape na petrovačkoj cesti. Bacaju bombe, a zatim mitraljiraju oko puta pogleli narod, da bi dokrajčili ono što bombama ne unište. Nikakva osuda i kazna neće biti dovoljna za ove zločince.

Gađali smo avione u niskom lijetu iz pušaka, ali bez uspjeha. Pod samim Ripčom vidimo bombarder sručio bombe na kolonu, pa se spustio vrlo nisko i mitraljira. Pred nama opališe dvije puške jednovremeno. Avion zadimi i poče padati. Iz njega iskoči jedan padobranac. Čim dohvati zemlju, iz aviona pokulja plamen, a zatim nastaje eksplozija. Izgorio je zajedno sa posadom. Potrčasmo u pravcu aviona i padobranca. Žene poletješe na padobranca, hoće da ga rastrgaju. Neki se spriječiše. Živ nam je potrebniji. Na drugoj strani svijet se okupio oko dva starca, grle ih i ljube. Čuju se povici: »Alal vam vjera, Hercegovci!« i »Živjeli Hercegovci!«... Dva starca stoje s puškama u ruci, obučeni u hercegovačku nošnju, sa šarenim getama na nogama. Brkovi im od uha do uha. Ponosni su na uspjeh, jer su zasluženo kaznili zlikovce. Kaznili su one koji su do prije jedan minut sijali smrt nemoćnoj koloni. To su Risto Zdralo i Mićko Vuković. Dva prvoborca i ratnici iz prvog svjetskog rata. Dovedoše im i padobranca, a oni ga sprovedoše u Komandu područja koja je takođe u povlačenju.

Pada mrak. Avioni ne dolijeću više. Stigosmo u selo Vrtoče. Narodnooslobodilački odbor smješta izbjeglice po kućama. Tu ćemo i mi prenoćiti.

29. januar. *Na maršu.* Nastavljamo marš do Bosanskog Petrovca. U grad nismo mogli ući sve dok nije pao mrak, jer su ga avioni čitav dan bombardovali. Snašla ga sudbina Bihaća. U gradu svuda ruševine. Teško je naći krov nad glavom da se malo odmorimo.

30. januar. *Drvar.* Između 29. i 30. januara tačno u ponoć krećemo preko Oštrelja za Drvar. Komanda mjesta u Bosanskom Petrovcu je naredila da do zore sve izbjeglice pređu brišani prostor od grada preko Kolunića, do šume u Oštrelju. To je naređenje važno i za nas, desetak boraca 10. hercegovačke brigade koji smo bili u školi, a sad smo upućeni u svoju jedinicu. Kako nismo znali gdje nam se nalazi brigada, naredeno nam je da se javimo Komandi mjesta u Drvaru. Priključili smo se koloni naroda, koja je do zore uspjela ući u šumu. Opet isti prizor. Djeca, žene, starci, konji, goveda — sve kreće u istom pravcu. Preko krava i volova prebačeni gunjevi. Vise kotlovi, vreće brašna, jašu djeca... Neki se drže za repove životinja koje ih, iznemogle, vuku za sobom. Kao za inat hladnoća sve jače steže. Sve pomodrililo i poplavilo od studeni. Grozota je gledati bespomoćna bića, a ne moći im ništa pomoći. Najviše bih volio iz ove kolone bježati do prve borbene jedinice. Tući se, a ne gledati ove jade.

Svanulo je i »štuke« opet počele bombardovati i mitraljirati. Stoka se rasplaši i počela juriti na sve strane. Padoše djeca i stvari sa stoke. Vrište žene i djeca. Opet ljudske žrtve, ali mnogo manje nego na petrovačkoj cesti, jer šuma čini zaklon.

Konačno smo se otkacili od kolone izbjeglica. Narodnooslobodilački odbori su narod smjestili po kućama, u sela koja su bila pod našom kontrolom. Nigdje nisam vidio organizovane naše vlasti. Svak je znao šta treba da radi. Organizovane čete omladine čekale su zadatke.

Mi smo privremeno dodijeljeni Pratećem bataljonu Vrhovnog štaba. Smjestili smo se u zgradu kod mosta. Rečeno nam je da čekamo ...

31. januar. Mlinište. Odmarali smo se u Drvaru, a uveče smo pošli vozom do Mliništa. Saznali smo da nam se brigada nalazi između Gornjeg Vakufa i Prozora. Jedva čekamo da dođemo u svoju jedinicu. Treba da se javimo štabu divizije u Pidrišu.

Od 1. do 7. februara putovali smo od Mliništa do Pidriša gdje smo našli našu brigadu.

7. februar. Pidriš. Bjesni neprijateljska ofanziva. Moja četa nalazi se u selu Seoci više Dobrošina. U ovom selu je i štab bataljona, dok je štab brigade u selu Voljevac. Na tom prostoru — između Raduše i planine Vraniće, oko Gornjeg Vakufa i Prozora, nalazi se čitava naša 3. divizija. Komandant bataljona Miloš Kovačević saopštio je Savi Mićeviću, Maksimu Kojundžiću i meni da štab brigade traži trojicu članova KPJ, rodom sa konjičkog sreza, da se odmah jave štabu brigade. U selu Voljevцу smo od komandanta brigade Vlade Šegrta dobili pismo koje smo naveče predali štabu divizije. Komandant divizije Pero Četković uruči nam drugo pismo u Pidrišu i saopšti da ga najkasnije sutradan, 8. februara, moramo predati Vrhovnom štabu u Duvnu. Naredi da nam daju tri konja, kako bismo na vrijeme stigli, a zatim nastavi raditi.

8. februar. Duvno. Prije zore krećemo iz Pidriša, preko Vilića gumna, Raduše, Ravna u Duvno. Prati nas jaka mećava, a mi treba da pređemo dug i težak put. Na više mjesta iz dubokog snijega sva trojica izvlačimo jednog po jednog konja. U Duvno stižemo oko tri sata poslije podne. Prateći bataljon Vrhovnog štaba je u jednom dijelu samostana. U drugom dijelu ove zgrade, potpuno odvojeni i neometani, stanuju svećenici i časne sestre. Prijavili smo se komandantu Pratećeg bataljona. Ovdje u Duvnu mećava vitla na sve strane. Oka ne da otvoriti. Pa ipak je sve u pripremanju. Saznajemo da se svakog časa očekuje dolazak druga Tita iz Livna.

Tu su komandant i politički komesar 1. divizije Koča Popović i Filip Kljajić Fića, zatim komandant i komesar 2. divizije Peko Dapčević i Mitar Bakić. Začudi nas kad ugledasmo komandanta i komesara naše 3. divizije Pera Četkovića i Radomira Babića. Sinoć smo se rastali u Pidrišu, a evo ih opet prije nas stigli.

9. februar. Duvno. Čekamo cio 8. februar da nas drug Tito primi. Kažu da je zauzet jer se održava savjetovanje sa štabovima divizije. Tek danas oko podne otvoriše se vrata na Titovoj radnoj prostoriji. Rekoše nam da uđemo. Drug Tito se pozdravi sa svakim pojedinačno, a malo zatim nastavi:

— Drugovi, mi smo vas pozvali kao poznavaoce konjičkog terena, jer nas interesuje to područje.

Redala su se pitanja: kakav je put od Konjica do Boračkog jezera, pa dalje Kula, Čičevo, Bahtijevica, Ratkamen, Česim — prema Luci i Nevesinju. Zatim, Boračko jezero —* Glavatičevo — Bjelinići, preko Dindola za Kalinovik, Konjic — Džepi — Umoljani. Pratili smo druga Tita na karti, dok je postavljao pitanja i trudili se da mu što detaljnije i konciznije odgovorimo.

Nagnuti nad sekcijom Konjica, trudili smo se da ga što bolje upoznamo sa našim terenom. Sa jedne strane Savo i Maksim, a sa druge ja pritijesnili smo druga Tita uz sto sa kartama. Pažljivo je slušao naše odgovore, a kada se upoznao sa putevima i zemljištem, interesovao se za stanovištvo. Interesovalo ga je svako selo u konjičkom srezu, a naročito sela od Konjica do Nevesinja i Kalinovika. Raspitivao se za sela u dolini Neretve i s jedne i s druge strane do Uloga. Ko živi u selima: Srbi, Hrvati ili muslimani? Kakvo je bilo raspoloženje stanovništva za vrijeme dizanja narodnog ustanka, kao i juna 1942. godine kada je uslijedila izdaja četnika. Interesovalo ga je sve... Kada se interesovao za stazu sa Ljubine preko sela Bijele, rekoh mu da mi je to rodno mjesto. Tito primjeti:

— Vaš Konjički odred u proljeće 1942. godine tamo se loše proveo. Kako će nas sada primiti tvoja Bijela.

Između ostalog rekoh mu da u Bijeloj ima dobrih i poštenih ljudi. Primijetio sam da mu se ovaj odgovor svideo, pa dodade:

— To je bila trenutna kriza i vaša i njihova, oni su zavedeni, treba ljudima objasniti, ne treba nikada gubiti vjeru u svoj narod.

Razgovor sa drugom Titom trajao je jedan sat, a onda nam reče da možemo poći u svoje jedinice uz upozorenje da o ovom nikome ništa ne kazujemo. Stali smo i pozdravili vrhovnog komandanta sa obećanjem da to niko neće saznati.

11. februar. Seoci. Putovali smo cio 10. februar. Opet sam u svojoj četi nakon više od mjesec dana. To je u ratu dug

period. Drugovi su mi pričali o novostima za vrijeme moje odsutnosti, o borbama koje je vodila četa. Najviše me oduševila borba naše brigade na Žepču 17. januara, kao i postignuti uspjesi, a posebno uspjeh našeg bataljona, kad je za podvig pohvaljen od Vrhovnog štaba i druga Tita. Svi su se drugovi obukli u nova odijela koja su zaplijenili u Žepču. Hamid Dr-ljević mi je poklonio nov predratni vojnički šinjel. Ja sam imao vrlo slab — ustaško-željezničke bojne.

Desile su se i neke promjene u četi. Mato Marković je prekomandovan u 5. bataljon, a za zamjenika političkog komesara naše čete postavljen je Safet Džinović. Naveče smo otišli na priredbu u selo Dobrošin. Priredbu je pripremio agit-prop naše brigade.

12. februar. Seoci. Parili odjeću. Sašio čakšire i bluzu.

Naš bataljon je bio u velikim vojnim i političkim pripremama. Sve je bilo u aktivnim pripremama za velike borbe koje su predstojale. Safet Džinović mi je sašio čakšire i bluzu. U selu se našla i šivaća mašina. Safet je inače krojač po zanimanju.

13. februar. Seoci. Sastanak partijske jedinice, a zatim, sastanak vodnika i desetara, na kome smo diskutovali o:

- a) taktici
- b) službi veze
- c) raznom.

Održan sastanak komande četa sa štabom bataljona.

Pokreti naših snaga i sve pripreme govore o tome da je pitanje dana kada ćemo udariti na italijansku diviziju »Murde« u Prozoru. Pa ipak, borci zbog discipline, ne govore o tome. Ne govore da ne bi neprijatelj na neki način saznao o našim namjerama.

I današnji dan je protekao u živoj aktivnosti u četi. Čitav dan su održavani vojni i politički sastanci, a naveče sastanak komanda četa sa štabom bataljona. Komandant Miloš Kovačević i politički komesar Enver Čemalović saopštili su nam osnovni zadatak napada na Prozor, ali nisu rekli čas napada. U tom pravcu treba vršiti sve pripreme, jer se očekuje žilav otpor Italijana. Borci su dobro znali da su Italijani majstori za utvrđenja. Oni su se više uzdali u betonske bunkere nego u svoju borbenost. Mi smo se morali suprotstaviti nji-

hovoju taktici u odbrani pa smo postali pravi majstori u likvidiranju posade u bunkerima — bombama.

14. februar. Makljen. Na izviđanju Prozora: štab brigade, svi štabovi bataljona, sve komande četa i svi vodnici brigade. Rano izjutra rukovodstvo 10. hercegovačke brigade, od komandanta i komesara brigade do vodnika, izašlo je na kote 1318 i 869 na Makljenu radi izviđanja Prozora. Sa ovih kota Prozor se vidio kao na dlanu. Vidjeli su se i bunker i čitav sistem italijanske odbrane Prozora. Vlado Šegrt saopštio je cilj izviđanja. Napomenuo je da naša 3. divizija ima zadatak da likvidira italijanske snage u Prozoru i nastavi napredovanje ka Neretvi. Saopštio je i zadatak brigade u ovoj akciji. Naš pravac napada glavnim snagama brigade je od Makljena prema Prozoru. Desno od nas će se nalaziti 5. crnogorska. Čedo Kapor je objasnio važnost ove akcije. Pored ostalog, rekao je da nas čekaju naši krajevi u kojima smo podigli narodni ustanak. Tamo narod podnosi neopisivi teror četničkih i ustaških koljača. Čekaju nas naši drugovi, rodoljubi, majke, sestre. Čeka nas čitav naš narod. Očita radost kod svih prisutnih.

Rade Hamović istakao je zadatak svakog bataljona pojedinačno. Svi su se pretvorili u uši i svaki je zapisivao u bilježnicu svoje zadatke.

14. februar. Seoci. Sastanak komanda četa sa štabom bataljona. Detaljno precizirani zadaci svake čete i pravac napada na Prozor.

15. februar. Položaj. Odredio bombaše i dao im uput za napad na bunkere. Održana četna konferencija. Govorio o držanju situacije u rukama, o pažljivom i organizovanom nastupanju u borbi. Održan partijski sastanak.

Dnevni red:

1. Vojnopolitička situacija
2. Razno

Naveče napali Italijane u Prozoru. Borba trajala čitavu noć. Bombaši su snabdjeveni kliještima, sjekiricama i asovima. Mitraljesci su pripremili puškomitraljeze i napunili okvire i redenike. Svaki borac je prekontrolisao oružje i bombe. Čekamo čas napada. Naveče je naš bataljon izvršio pokret iz sela Seoci preko Voljevca i sela Mejnika do iznad Prozora. Kiša je sa snijegom padala pa je probijala do kosti. Oko pola

devet naveče stigli smo na polazne položaje, odakle treba tako reći krenuti na juriš. Svud naokolo, pa i u samom Prozoru, tišina. Samo po neki rafal saspe iz bunkera, ali bez cilja. To Italijani razbijaju strah. Ostalo je još pola sata do početka dejstva naših haubica sa Makljena. Najprije će tući utvrđenja, a čim prenesu vatru na sam Prozor, na ugovoreni znak, jedna bijela i jedna zelena raketa treba da krenu bombaške grupe. Svaka na svoj objekt.

Ovo pola sata je vječnost. Borci tapkaju od nerveze i čekaju naređenje za napad. Tačno u 20.45¹ sati naša artiljerija sa Makljena objavi da je počela borba za uništenje neprijatelja u Prozoru. Preko naših glava proparaše nebo jedna, dvije, tri. ... sedam topovskih granata. A onda, eksplozija jedna za drugom pred nama kod Prozora. Naša artiljerija tuče italijansku na Musali. Neprekidno iznad naših glava zvižde granate i gruvaju po Prozoru. Javi se italijanska artiljerija. Sve se to slilo u strašnu huku. Čim granate počеше padati u sam centar Prozora zablještaše ugovorene rakete. Bombaške grupe krenuše na bunkere, a bataljon u borbenom rasporedu ka italijanskim utvrđenjima. Borba na sve strane.

Na sektoru 10. i 5. crnogorske brigade grmi od obostrane puščane i mitraljeske vatre, ali se situacija ne mijenja. Kuriri prenose vijesti sa položaja. Čujem da su Dalmatinci uništili sve bunkere na svom putu i došli do prvih kuća u Prozoru. To nas ohrabruje, ali nas je pomalo i stid. Ne mrdamo s mjesta. Pod našom zaštitom povlače se u streljački stroj i bombaši. Neki drugovi su ostali da vise na bodljikavoj žici pred bunkerom, pokošeni mitraljezom. Nose ranjenog Mehu Trbonju. Kiša sa snijegom neprestano pada. Bliži se zora. Svjesni smo da se po danu ovdje pred cijevima italijanskih oružja iz utvrđenja ne može ostati. Ili moramo ići u Prozor ili se povući. Borci vole i ulične borbe nego bespomoćno po danu ostati pred bunkerima. Nelagodna situacija. Niko od boraca nije posumnjao u to da ćemo noćas osloboditi Prozor.

16. februar. Položaj. Pred zoru dođe kurir štaba bataljona sa naređenjem da se sa četom povučemo na polazne položaje. Svud jenjava borba. Očito je naređeno da čitava divizija obustavi napad i da se povuče na polazne položaje. Borba za Prozor produžila se čitave noći. Saznali smo da su se Dalmatinci teška srca povukli, jer su već bili sve porušili na svom putu. Smjestili smo se po raštrkanim kućama van dometa talijan-

skih mitraljeza. Po danu smo gledali svoje poginule drugove kako vise preko žice pred bunkerima. Osjećali smo neodoljivu želju da oslobodimo njihova mrtva tijela.

Ranjenici su odmah upućeni u brigadnu bolnicu. Pored zagrijanih zemljanih peći pospali smo onako u mokrim odijelima.

Oko 10 sati naveče bataljonski kurir hitno pozva komande četa u štab bataljona. Komandant Miloš je kratko izdao borbenu zapovijest. Drug Tito je naredio da Prozor noćas mora biti oslobođen. Naš bataljon treba odmah da krene na Prozor. Treba koristiti jaku pomrčinu i zaštitu naše artiljerije koja će odmah početi tući. Čim prestane, čitav bataljon treba da uđe u Prozor po mogućnosti bez borbe, puzeći i koristeći međuprostore talijanske odbrane. Iznutra započeti borbu. Odmah zapaliti neki objekt u gradu. To će isto učiniti i Crnogorci sa jednim svojim bataljonom. Za prethodnicu bataljona određuje se 1. četa. Sa njom će se kretati štab bataljona, a zatim 2. i 3. četa i mitraljeski vod. Intendantura bataljona će čekati u selu. Raspored naših snaga u napadu kao i prethodne noći. Desno od nas će napadati 5. crnogorska brigada, a lijevo 2. bataljon naše brigade. Komandant je dao znake raspoznavanja i odsječno vojnički rekao: »Na izvršenje«.

Potrčali smo svi u svoje čete i saopštili naš zadatak i naređenje druga Tita. Jasno je bilo da Prozor noćas mora pasti. To je naredio vrhovni komandant. Povlačenja više nema. Za nekoliko minuta bataljon je krenuo u borbu. Prva četa je pošla kao prethodnica bataljona. U prethodnicu 1. četi odredili smo 1. vod sa vodnikom Halilom Kapetanovićem.

Kao za inat noćas pada susnježica, jača nego sinoć. Borci se klišu, padaju, ali sve u najvećoj tišini. Bataljon se žuri, svaka minuta je dragocjena i presudna. Pretrčavamo brisani prostor da nas rakete ne osvijetle. Da nam je samo dočepati se jaruge.

Čitav batalion je ušao u jarugu kroz koju teče potok od Makljena i protiče posred Prozora. Bataljon je išao na koljenima i rukama niz potok, a često je puzao u vodi. Naše haubice počеше tući centar Prozora. Granate eksplodiraju u centru kod talijanske komande. Talijani tuku iz svih svojih oružja na sve strane. Pomrčina je takva da se ni prst pred okom ne vidi. Tu pomrčinu je ispreplela mreža na hiljade i hiljade svijetlećih zrna unakrst u svim pravcima. Puščana, mitraljeska, minobacačka i topovska vatra iz desetine cijevi pretvorile se u

jednu buktinju pa izgleda da sve gori. Sve to dopunjuju rakete koje Talijani bacaju na sve strane ispred svojih utvrđenja, pa se ponekad vidi kao usrijed bijela dana. Ali mi smo izmakli ispod osvijetljivajućih raketa. Nalazimo se tamo gdje nam se ne nadaju. Na vrh Prozora, na samom ulazu u prve kuće, i s obje strane potoka nalazi se po jedan bunker. Sa naše lijeve strane bunker je od nas udaljen svega 8—10 metara. Vrlo dobro vidimo puškarnice i cijevi mitraljeza i pušaka. Plamen iz cijevi osvjetljava čitav bunker, pa liči na zapaljeni plast sijena. U dva-tri skoka možemo uništiti posadu u bunkeru, ali bataljon ima važniji zadatak. Na desnoj strani potoka je isti takav bunker, samo je udaljen od nas oko 20 metara. I iz njega sipa vatru, ali preko nas po kosama iznad Prozora. Na svakom uzvišenju svud oko grada gusto načičkani betonski bunker, a ispred njih bodljikava žica. Talijani su organizovali odbranu po svim vojnim teorijama ratovanja. Ali nisu računali na napadača sa izuzetnim borbenim moralom i sa posebnom drskošću u borbi.

Talijani nisu bili sigurni samo u bunkere i bodljikavu žicu, već su postavljali »alarmnu žicu«. Oko bunkera i bodljikave žice postavljali su običnu žicu podignutu od zemlje do sred noge, a na nju vezali prazne konzerve. Najmanji dodir sa žicom izazvao bi zveket kutija od konzervi kao zvona na stadu. Na to smo navikli u borbi sa Talijanima, pa smo bili oprezni. Kad je prethodnica dopuzala niz potok u visinu bunkera između kojih je trebalo da prođe bataljon, napipala je takvu jednu »alarmnu žicu«. Fatalno bi bilo zadržati ovom žicom, jer bi iz oba bunkera vatra bila sručena na bataljon. Od prvog do posljednjeg borca u bataljonu svi su prekoračili ovu žicu u potoku, a da je niko nije taknuo. Jedan drugome je predavao na uho kod prelaza samo jednu riječ »žica«.

Na ulazu u Prozor preko potoka se nalazi most kojim ide cesta Gornji Vakuf — Prozor. Talijani su nagurali pod most mnogo trnja pa ga povezali žicom. Kako je potok nanosio zemlju, i lišće se zaustavljalo pred trnjem pa se voda »zabentila«. Preko mosta se nije moglo prijeći jer bi nas Talijani primijetili. Trebalo je da bataljon kako god zna prođe ispod mosta. Naređeno je provlačenje kroz vodu i trnje. Kroz mali otvor, koliko se može samo čovjek provući, provukao se čitav bataljon. Prvima je bilo najteže. Debele duge bodlje izranjavile su ih po licu i rukama. Mene je nešto zasjeklo preko nosa da me je krv oblila (tu ogrebotinu sam nosio kroz svu petu ne-

prijateljsku ofanzivu). Bataljon je savladao sve prepreke i našao se u gradu. Jednu veliku baraku punu drva odmah smo zapalili. Plamen se naglo širio, ali je nama to izgledalo sporo, jer smo time htjeli javiti štabu brigade i ostalim bataljonima da smo prvi ušli u grad. Htjeli smo i Crnogorcima i Dalmatincima dati do znanja da su Hercegovci već u gradu. Međutim, ni oni nisu izostali. Ugledali smo i na dnu grada još dvije vatre koje su se rasplamsavale. Naša se već pretvorila u požar.

Dok su tri druga koji su unaprijed određeni, potpaljivali baraku, bataljon je zauzeo tri zgrade. U neposrednoj blizini ugledali smo jednu stražaru među zidovima i grupu Talijana oko nje. Čuvali su svoju komandu. Prozori su bili zastrti, a svijetlo se ipak primjećivalo. Čim smo upali u grad, prvi naši rafali upućeni su na stražu kroz prozore komande. Čitava grupa oko stražare začas je pobijena. Ostale naše čete usmijerile su puščanu i mitraljesku vatru na Musalu, odakle je tukla talijanska artiljerija. Naša vatra ih je tukla iz neposredne blizine i to s leđa. Desno od nas, sa sjeverne strane, dva crnogorska bataljona vodila su borbu nedaleko od nas. Rasplamsale vatre i ulične borbe u Prozoru bile su signal ostalim bataljonima naše divizije da krenu na opšti juriš.

17. februar. Prozor — Duge. Oko jedan sat poslije ponoći dvije brigade 3. divizije izvršile su juriš na talijansku diviziju »Murde« u Prozoru. Odbrana grada počela se raspadati. Sa položaja su Talijani bježali u grupama u grad, a naša tri bataljona su već držala grad u svojim rukama i dočekivala ih. Jedna grupa Talijana iz ona dva bunkera između kojih smo se maloprije provukli trči cestom niz Prozor. Ima ih oko 50 vojnika i oficira. Trče pravo ispred zgrade u kojoj se utvrdila 1. četa. Potjerao ih 2. bataljon naše brigade. Sačekasmo da dođu na najbliže odstojanje ispod prozora, a onda ih pokosismo iz puškomitraljeza i pušaka. Panika je najveći neprijatelj vojske. Jedni ffinu ispred zgrade na gomile, a drugi srljaju na istu gomilu i pokošeni padaju. A što je još interesantnije, jedni bježe cestom niz grad, a drugi cestom uz grad, pa se sudaraju ispred naših cijevi i padaju kao snoplje. Sa juga ih nagone Dalmatinci, sa sjevera Crnogorci, a sa istoka Hercegovci. Artiljerija im je potpuno umukla, a spoljna odbrana se raspala. Još daju otpor iz srednjovjekovne kule koja dominira Prozorom i iz jednog bunkera. Naši su ova dva uporišta blokirali i nastavili sa uništavanjem neprijatelja. Sada je dva

sata poslije ponoći. Prozor je uglavnom oslobođen i neprijatelj pobijeđen. Čekamo da što prije svane, pa da likvidiramo i ova dva uporišta i vidimo rezultate naše pobjede.

U zoru 17. februara 10. hercegovačka i 5. crnogorska brigada dovukoše topove u neposrednu blizinu kule iz koje Talijani pružaju otpor. Nekoliko direktnih pogodaka i Talijani pobjegoše iz kule. Njih oko pedesetak pokušalo je da se nekud probije. Začas su pobijeni. To je bilo posljednje neprijateljsko uporište u Prozoru. U čitavom toku borbe, od jedan sat kad smo upali u grad do ujutro sve Talijane koji su se predali razoružali smo, smjestili u jednu veliku kuću i postavili stražu.

Čitava glavna ulica zakrčena leševima okupatorskih vojnika i oficira. Pretražili smo sve kuće, podrume i jaruge, pokupili skrivene Talijane i sve zarobljene predali štabu brigade. Zaplijenjeni su čitavi magacini oružja, municije, hrane i odjeće. Naša četa se kompletno obukla u talijansku uniformu — od veša do šinjela. Jedino smo ostavili svoje titovke. Enes Orman i Hilmo Hakalo su čak stavili i talijanske kape, samo su na njih stavili petokrake. Naoružali smo se do zuba. Svaka desetina probrala je po jedan puškomitraljez i uzela dovoljno municije i bombi.

Komandant brigade Šegrt izdao je kratko naredenje bataljonima da progone neprijatelja u pravcu Rame.

Kad smo upali u Prozor i povelili ulične borbe i kad se odbrana počela raspadati, 25 motornih vozila-kamiona i tenkova, prepunih talijanskih vojnika i oficira, probilo se iz naše blokade cestom ka Rami. Nismo ih mnogo ni sprečavali, jer smo znali da će naletjeti na našu zasjedu kod Marine pećine. Dok smo vodili borbu na Prozoru, zamjenik komandanta brigade Vlado Tomanović postavio je zasjedu sa dva bataljona — 1. i 4. kod Marine pećine sa zadatkom da spriječi pristizanje pomoći neprijatelju u Prozor od Konjica i Jablanice, kao i bježanje iz Prozora. Znali smo da nijedan živ fašista neće izaći iz doline Rame.

Drugi bataljon naše brigade prati u stopu talijansku motorizovanu kolonu cestom prema Rami, ne skidajući joj se sa leđa, dok je naš bataljon dobio zadatak da preko sela Luga i Duga do Črne ćuprije progoni neprijateljeve vojnike koji su uspjeli da se provuku iz blokade, a zatim da se povrati u selo Duge na odmor preko noći. Dat nam je kraći odmor, jer smo izvršili vrlo težak zadatak.

U Dugama smo očistili oružje. Komanda čete je kratko analizirala rezultat borbe na Prozor. Svaki borac se odlikovao posebnom disciplinom i hrabrošću. Poginuo je jedan od najhrabrijih puškomitraljezaca Omer Maksumić Tarzan, a jedan je ranjen. Samo naša 1. četa, u borbi na Prozoru i gonjenju neprijatelja preko Luga, Duga do Crne ćuprije ubila je 250 talijanskih vojnika i oficira. To su nam omogućile druge naše čete i bataljoni koji su ih nagonili na naše cijevi.

U Dugama se smjestio i štab naše brigade. Zarobljenih Talijana ima oko 200. Jedan Talijan, star oko 30 godina, u čistoj vojničkoj uniformi, očito se vidi da se nije borio niti kisnuo na susnježici, traži da razgovara sa rukovodiocima brigade. Sproveden je u štab brigade. Nakon sat vremena ponovo dođe u grupu zarobljenika ispod ruke sa komesarom Čedom Kaporom. Razgovaraju na stranom jeziku i smiju se. Cedo nam je objasnio da je ovaj Talijan doktor i da je član Komunističke partije Italije. Doktor izdvoji iz grupe još pet zarobljenika, dozivajući ih po imenu, i za njih napomenu da su članovi KP Italije.

Naš komesar je sa svima razgovorao prijateljski, a oni su se utrkivali da mu dokažu da su komunisti. Cedo je kao španski borac, odmah našao rječnik za ove ljude koje je talijanski fašizam mobilisao u porobljivačku armiju. Skupa sa komesarom otišli su u štab brigade. (18. februara naveče doktor je odnio ultimatum štaba brigade talijanskoj posadi u Rami da se preda bez borbe ili će biti uništena. Odande je došao sa negativnim odgovorom. Rukovodilac odbrane Rame, sigurno fanatizovani fašista, odbio je da se preda. Čudno je kako su pustili doktora da se vrati nama. Borcima ga je bilo žao kad je polazio u Ramu, jer su mislili da će ga ubiti fašistiJ 22. februara opet je poslat u Konjic — opet sa ultimatumom za predaju. Više ne znam za njegovu sudbinu. Vjerovatno da su ga fašisti ubili.)

Među zarobljenicima ima i vrlo mladih ljudi. Izgledaju kao djeca. Zabrinuti su. Stalno ponavljaju: »Mama mia«. Naš stav prema njima ih je otkravio. Ne gledaju nas više onako sumnjičavo. Naši intendanti i ekonomski dijele im hranu za večeru kao i nama. Jedna grupa poče i da pjeva: »Avanti popolo ...«

Rano izjutra svi zarobljenici su raspoređeni kod bolnica i intendantura. Jedni su prihvatili nosila pod našim ranjenicima, a drugi su bili konjovoci.

18. februar. Slatina. Rano izjutra pokret do Slatine. Uveče na izviđanje Rame.

U kanjonu Rame do Marine pećine naišli smo na isti prizor kakav smo ostavili u Prozoru.

Prvi bataljon je napravio pravi lom. 25 motornih vozila prepunih Talijana upalo je u raspored bataljona. Od njih se šest tenkova probilo do Rame i produžilo život za dva dana. Devetnaest vozila, među kojima i pet tenkova, zaplijenio je 1. bataljon. Dva velika kamiona izvrnuta u rijeku. U njima podavljani Talijani. Dok su još bili u pokretu, mitraljezi su ih iz neposredne blizine pokosili kroz krov od cerade. Skrenuli su sa ceste pravo u Ramu. Neki su poskakali iz kamiona, ali nijedan nije uspio živ izmaći. Ostali su na cesti pokošeni. Jedan Talijan visi o račvi na drvetu pod cestom. Mnogi su u vodi zakačeni za kamen ili neko drvo. Jednom se zakačio šinjel pa mu ga voda svukla do ramena, a on se njija. Drugom se zaglavila noga između kamenja, pa mu ostali dio tijela voda zanosi. Neki se presavili preko kamena i tako napravili ravnotežu pa ih voda zapljuskuje. Jedan oficir sjedi prislonjen uz kolobran. Mrtav je. Previjena mu glava. Zavoj je krvav. Očito je ranjen na Prozoru, jer ga tu nije imao ko previjati niti je za to bilo vremena. Cestom se zaista nije moglo proći. Svugdje zakrčena od neprijateljskih leševa, kamiona, tenkova i čitave gomile raznog oružja. Običi se nije imalo kud. Komandant 1. bataljona Milenko Okiljević i njegov zamjenik Milan Kukić postavili su zasjedu na takvom mjestu u kanjonu Rame — više Marine pećine — da se nije moglo nikud skrenuti sa ceste.

Lijevo je hučna i brza Rama i to odmah do ceste, a desno se okomito uzdižu neprohodne stijene. U ovaj klanac 1. bataljon je ušao i postavio zasjedu računajući na sigurnu pobjedu, jer se odavde ni sam nije mogao povući.

Morali smo raskrčiti prolaz cestom da bi mogao proći naš bataljon. Na cesti i u Rami je ostalo preko dvije stotine okupatorskih leševa.

Naš bataljon je produžio u Slatinu. Naveče smo izašli na jednu uzvišicu radi izviđanja Rame.

19. februar. Slatina. Održan partijski sastanak.

Dnevni red:

1. Podnošenje izvještaja;

2. Akcija na Prozor;

3. Razno.

Na partijskom sastanku se najoštrije kritikovao i najmanji propust u akciji na Prozoru.

Cim se smrklo 1. četa je pošla na zadatak — postaviti zasjedu kod bivše žandarmerijske kasarne u kojoj se nalazi oko 100 Talijana i onemogućiti im da izbjegnu iz kasarne i uhvate vezu sa posadom u varošici Rami, kad otpočne dejstvo naše artiljerije. Prethodno smo se obezbijedili od neprijatelja iz varošice. Srušili smo drveni most na cesti koja vodi iz Rame u Gračanicu — Prozor. Jedan vod smo tu postavili u zasjedu. Drugi se privukao do kasarne na 100 metara i čitavu noć držao kasarnu na nišanu. Kasarna je prava tvrđava. Sva je od puškarnica kroz koje se može provući samo cijev. Ovdje bombe ne pomažu. Čelični prozori sa rešetkama su onemogućavali svaki naš pokušaj prodora. Vrata su takođe od čelika. Zidovi su debeli jedan metar i to svaki kamen od granita, jer je kamenolom granita baš tu kod kasarne. Jedina joj je bila slaba tačka krov od cigle. Ali kasarna je višespratna pa i sa te strane joj nije prijetila opasnost od naših bombaša.

Rano jutros jedan bataljon naše brigade je napadao varošicu. Nije imao uspjeha, jer je posada iz kasarne jakim dejstvom mitraljeza štitila čitav teren na ušću Rame. Kasarna inače dominira nad ovim kanjonom Rame i Neretve, a odmah ispod nje nalaze se dva mosta preko Neretve — željeznički i cestovni. Niko nije mogao prići mostovima.

Pored ovakve odbrane u Rami, talijanska artiljerija iz Jablanice stalno je tukla oko Rame i ometala naše pripreme za napad. Od topovske granate poginuo je poznati junak i zamjenik komandanta 1. bataljona Milan Kukić.

20. februar. Rama. U zoru smo se povukli sa dva voda pod samu kasarnu i željeznički most. Jedan vod je ostao u zasjedi kod srušenog mostića na cesti pred varošicom, da onemogućiti tenkovima saobraćaj sa kasarnom. Dakle, čitava naša 1. četa se nalazila između kasarne i varošice u Rami. Naši bataljoni čekaju na polaznim položajima. Svanulo je, a naši još ne napadaju. Čeka se likvidacija kasarne. Tenkovi dođu do okuke između varošice i kasarne i sipaju unaokolo vatru. Srećom, mi smo u mrtvom uglu, ali kao u mišolovci. Stab brigade je na brdu više same kasarne sa minobacačkim vodom. Bacači sa brda počеше tući po kasarni. Prve granate padoše oko kasarne, a

jedna tačno pred nas. Srećom, borci su bili za debelim kamenim zaklonima pa nije bilo žrtava. Donijeli smo odluku da se pomaknemo ispod kasarne za 100 metara uz Ramu — da nas naši ne pobiju. Odavde možemo pobiti posadu kad izađe iz kasarne. Ova korekturna vatra nije dugo trajala. Jedna granata pogodi posred krova i odmah ga stropošta unutra. Na isto mjesto pogodi jedna za drugom pet, šest granata, a na prvom spratu izbi dim. Talijani počеше iskakati iz kasarne i bježati preko željezničkog mosta. Kad su bili u gomili preko mosta osusmo iz pušaka i tri puškomitraljeza. Počеше padati sa mosta u vodu gdje se miješaju Rama i Neretva. Polovicu ih poubijasmo, a polovica je uspjela da pobjegne u varošicu. U isto vrijeme svi bataljoni naše brigade jurnuše na sva neprijateljska uporišta. Ja sa jednim vodom upadoh u kasarnu da je pretražimo. Puna je raznog oružja i municije. Privuče nam pažnju jedan sanduk novih neupotrebljivanih pištolja »bereta«. U sanduku je bilo deset takvih pištolja. Jedan sam uzeo sebi, a ostale podijelio borcima. Dok smo ih dijelili, u kasarnu upade Vlado Šegrt s pištoljem u ruci. Nije znao da smo u kasarni. Kad vidje šta radimo obrati se meni:

— Druže komandire, mi smo regularna armija; zaplijenjeno oružje ne može uzimati svak po svom čieifu. Dok vi dijelite pištolje Italijani nam bježe. Odmah se javi partijskoj organizaciji da te kazni.

Potom nam naredi da trčimo preko cestovnog mosta na lijevu obalu Neretve i spriječimo Talijane da iz varošice Rame pobjegnu preko Neretve. Na vrijeme smo stigli i raspodijelili se po cesti. Uzeli smo zaklone iza kolobrana. Bataljoni na desnoj strani Neretve jurišaju na varošicu. Sva utvrđenja su likvidirana. Talijani, potisnuti sa svih strana, nagrnuše bježati preko Neretve na lijevu obalu, računajući da tamo nema naših snaga. Zaista, do tada tamo nije bilo naše vojske. Tada Talijani nava-liše preko vode u gomilama, pravo na našu četvu. Zovemo ih na predaju, a oni iz vode počеше pucati na nas. Izgleda da su se u Rami skupili najortodoksniji fašisti koji su izbjegli iz Prozora pa se ne predaju. Mi ih »pobrasmo« kratkim rafalima iz puškomitraljeza. Sa druge strane Neretve jedna naša jedinica pristiže na obalu, pa ih uzesmo na unakrsnu vatru. Nijedan živ nije izašao iz vode. Njihovi crni leševi kao da napraviše u Rami veliki splav. Konačno je likvidirano i ovo neprijateljsko uporište. Prestade pucnjava. Guje se pjesma na sve strane. To je redovna pojava poslije svake borbe. Iskupljaju se naše jedinice.

Ratni plijen je veliki. Puške, mitraljezi, topovi, tenkovi, kamioni, municija i drugo. Gledam komesara brigade Kapora kako vozi jedan zaplijenjeni tenk cestom iz pravca Gračanice u Ramu. Naš bataljon priprema priredbu za stanovništvo. Priredba je vrlo uspješna. Mostarski bataljon je u svako doba imao na repertoaru spremljen program za priredbu na novooslobođenom terenu, i to prilagođen nacionalnom i socijalnom sastavu stanovništva.

21. februar. Hudusko. Održan partijski sastanak.

Dnevni red:

1. Pojačanje kadrova od istaknutih boraca;
2. Akcija na Rami;
3. Razno.

Partijskom sastanku prisustvovao je komesar bataljona Enver Čemalović. Poslije analize akcije 1. čete na Rami, zaključeno je da je uspješno izvršila svoj zadatak. Tada sam ja iznio naređenje komandanta brigade Vlade Šegrta da se javim partijskoj organizaciji da me kazni i objasnio o čemu se radi. Partijska organizacija me kaznila ukorom. Složio sam se sa kaznom ali mi je bilo teško.

Čim se završio partijski sastanak došao je kurir po mene i rekao mi da se odmah javim u štab brigade koji se nalazi u jednoj kući više sela Huduskog. Pošao sam. Pod dojmom partijskog sastanka i kazne mislio sam da me zove komandant brigade i da opet treba da polažem račun. U štabu sam našao komandanta i načelnika. Vlado je zaboravio na moj propust. Uopšte ga nije spominjao, već se dobroćudno smijao. Juče, u borbi, bio je oštar kao sablja, a danas — ne može biti bolji. Rade je držao kartu Konjica i počeo sa pitanjima. Koliko ima četnika u selima Bijela, Borci, Glavatičevo; kakva im je organizacija, kakva borbenost, gdje drže straže? I sve drugo što je u vezi sa četnicima. Upoznao sam Radu sa stanjem četnika u Bijeloj, Borcima, Kuli, Čičevu i Glavatičevu, ali sa onim kakvo sam ostavio 15. juna 1942. godine. Kazao sam da sva ova sela mogu imati jednu brigadu jačine 300 četnika. Borbenost im je srednja, a organizacija vrlo slaba. Znam za surevnjivost između tih sela i međusobno utrkivanje iz kog sela će biti stariješina. Rekao sam i to da je dovoljan naš jedan bataljon da tu četničku bandu svu razjuri i pobije. Na kraju sam rekao da pretpostavljam da drže stražu na planini Ljubini koja dominira

Konjicom i Bijelom. Ovi podaci o četnicima u konjičkom srezu nisu bili ni slični onima kakve smo odmah sutra izjutra zašli u Bijeloj. Na osnovu mojih starih podataka donesena je odluka i izdato naređenje našem bataljonu. Rano izjutra upućeni su iz bataljona Savo Mićević i Maksim Kujundžić da se prebace do sela Čelebića, prikupe podatke o četnicima i da nas tu sačekaju. Ali bilo je prekasno. Oni nisu mogli saznati u Čelebićima šta se dešava u Bijeloj i Borcima.

Rade Harnović mi je rekao da će naš bataljon večeras krenuti da razbije četnike na Ljubini i Bijeloi i da izbije na Borke kako bi štitiio leđa našim jedinicama koje treba da oslobode Konjic.

Sav sretan sam otrčao u čet. Konačno ću vidjeti svoju kuću i saznati šta mi je s majkom. Jedva čekam da krenemo. Čim je komandant Miloš došao naredio je pripremu za pokret. Naveče je bataljon krenuo na zadatak iz Huduskog pravcem Rama — Ostrožac — Čelebići. Tu su nas sačekali Savo i Maksim. Napravili smo mali odmor. Iz Čelebića smo krenuli u Idbar i stigli poslije ponoći.

22. februar. Ljubina. U Idbaru smo probudili našeg odbornika Manojla Jovanovića i njegovog brata Marka. Odmah su pošli sa nama prema Ljubini koja je bila sva u snijegu. Prtine nema, a i ne treba nam, jer je noć jako hladna pa se sve pomrzlo i ne propada se u snijeg. Jedino konji idu teško. Škripa snijega čuje se nadaleko. Čitavu noć se putuje. Od Huduskog i Rame do na vrh Ljubine ima preko 50 kilometara. Borci su umorni i pospani. Padaju i kližu se po snijegu. Penjemo se okomito uz Ljubinu. Poznajem svaku stopu na ovoj planini, pa naša četa ide prva. Na čelu je štab bataljona. Manojlo i Marko su čuli da ima četnika na Ljubini, ali pretpostavljaju da su to mještani iz Bijele. Popeli smo se pod sami vrh Ljubine. Brzo će i zora. Ugledasmo kako svijetle vatre iz koliba. Dat je kratak odmor. Borci odmah polijegaše po snijegu. Komesar i partijski rukovodioci četa hodaju pored kolone i opominju da se ne leži i ne spava. Dok im se govori podignu se na laktove, a čim oni prođu borci opet liježu. Miloš Kovačević pozva komandire četa i dade im raspored nastupanja.

Ovdje se napravila velika greška. Poslat je Manojlo Jovanović da kaže četnicima kako ide velika vojska partizana preko Ljubine, da se predaju ili idu svojim kućama. A ako daju otpor, svi će izginuti. Manojlo je otišao sam pravo u kolibe, a Marko

ostao sa nama. Oduljilo nam se čekati Manojla. Htjedosmo krenuti i bez četničkog odgovora, a Manojlo se skliza do nas, sav zadihan i reče:

— Četnika ima dosta. Među njima ima i Bosanaca. Neće se predavati, već se raspoređuju za borbu.

Krivo nam je što smo pogriješili. Četnici nam se nisu nadali pa su svi spavali kao zaklani. Taman smo ih mi izbudili i najavili da dolazimo. Bataljon se razvio u tri kolone i pošao prema četnicima. Zore još nema. Čim su nas ugledali otvoriše vatru na nas. Poslije talijanskih utvrđenja i naoružanja četnici nam ne predstavljaju nikakvu vojsku. Mislili su da ćemo se s njima prepucavati. Bataljon sav pođe na juriš. Desetak bradonja osta u snijegu. Vidimo po nošnji da su iz okolice Foče. Začas ih raspršismo. Pomjeraju se udesno prema Raptima. Hoće da nas nadvise. Odmorni pa nas dobro zaobilaze. Jedva ih sustizemo. Tako se čitav front pomjerao udesno prema Raptima. To gonjenje po šumi sa četnicima trajalo je do podne. Kad smo ih dotjerali do neprohodnih stijena pobjegli su na Majdane i na brzinu organizovali odbranu, ali samo dok mi nijesmo stigli. Dovoljno je bilo nekoliko rafala pa da se ta njihova odbrana raspadne i oni pobjegnu u Bijelu. Stigli smo do Križa više sela, ali se dalje nije moglo. Dočekala nas je jaka vatra. Gledamo na dogled. U svakom zaseoku zacrnjeli četnici. Od Boraka niz Vrabač i sa Kiseru kuljaju nepregledne kolone. Čim pristignu stupaju u borbu. Na pojedinim sektorima jurišaju na nas. Odbijamo ih. Sramota nas je pred tom šarolikom bandom povlačiti se. Ali, malo nas je, a front širok nekoliko kilometara. Lijevo od nas stigao je još jedan naš bataljon. Kod njega je front još širi. Zadatak nam je da razbijemo četnike i izbijemo na Borke. Ali kako? Od Konjica do Rakova Laza u Bijeloj ima nekoliko hiljada četnika. Komandant bataljona Miloš Kovačević šalje 3. četu sasvim desno ispod samog Prenja na Rakov Laz da sa boka udari na četnike. Mještani-četnici pratili su svaki naš pokret i zaposjeli Vreline pod Preniom sa većim četničkim snagama. Teren je pošumljen. 3. četa se u zaobilaženju sudarila sa četnicima. Četa je dočekana jakom puščanom i mitraljeskom vatrom. Komandir Hasan nije znao za odstupanje. Njega je Partija vaspitavala od 1936. godine da ne odstupi pred neprijateljem. Među prvima je septembra 1941. godine došao na Borke i zbog hrabrosti, ustanici i Partija su ga postavili za komandira čete. To je iskusni vojnik. Na čelu čete krenuo je na juriš. Povala se borba prsa u prsa. Juriš njegove čete

unio je paniku među četnike. Ali oni su bili nadmoćni. Bilo ih je deset na jednoga. Četa je nanijela gubitke četnicima, ali su i oni istrgli iz naših redova jednog hrabrog borca. Komandir 3. čete Hasan Bubić pao je na jednoj ledini u Vrelinama kod Bijele pokopan iz puškomitraljeza. Drugovi nisu stigli da ga sahrane. Morali su se povući pred nadmoćnijim neprijateljem.

Oba bataljona naše brigade vode žestoku borbu. Na jednom sektoru pomlatimo četnike i natjeramo u bjekstvo, a njihova nova jedinica pristigne, stupi u borbu i na istom sektoru potisne nas.

Bliži se mrak, a mi nismo po zadatku izbili na Borke. Za to nemamo ni izgleda sa snagama koje imamo.

Iznenadeni smo situacijom na ovom terenu. Pošli smo na zadatak sa pretpostavkom da ćemo naići na jednu četničku brigadu sastavljenu od mještana u jačini oko 300 četnika, a zatekli smo sasvim drugu situaciju. Mjesto 300 naišli smo na oko 2.500 četnika. Ali nije ni to bilo sve. Četnici su ubrzano vršili pokrete od Nevesinja prema Konjicu i nove kolone stalno su pristizale u Bijelu.

Ove podatke o neprijatelju nismo imali. Slabo smo procijenili situaciju. Do podataka o pokretima četnika i velikoj koncentraciji u Borcima i Bijeloj nije bilo nemoguće doći, jer smo imali komunistu, skojevaca i patriota od Konjica do Ratkamena. Nismo se smjeli zadovoljiti podacima starim devet mjeseci, jer se u ratu situacija mijenja tako reći svaki čas.

Brzo će mrak, a mi se ne mičemo. Odbijamo četnike, ali ne možemo naprijed. Sa četom se nalazim na križu više sela. Posmatram svoju kuću u Bijeloj. Da ne puca na sve strane mogao bih dozvati nekoga iz kuće. Trudim se ne bih li ugledao majku, ali od mojih nema nikoga. Čitav dan kuća kao da je pusta. Oko nje se motaju četnici. Očito gospodare kućom. Da li je majka uopšte živa? Stara je. Ima 65 godina. Odavno je bolešljiva. I ovaj rat je skrhao. Imala je tri sina, a sad ne zna ni za jednoga. Oba starija su ustaše odveli još u junu 1941. godine. Jednoga su ubile, a drugi je uspio pobjeći u Srbiju. Da li je živ? Ja sam joj najmlađi. Najduže je bila sa mnom. Otac je umro davno, još kad sam bio dijete, pa je svu nadu polagala u mene. A evo već devet mjeseci ne zna ništa o meni. 15. juna 1942. godine četnici su napali 30 drugova iz ove iste 1. čete i držali blokirane u školi. Tada je 17 drugova poginulo na juriš. Majka je htjela po svaku cijenu ući k meni u školu. Za puščanu i mitraljesku vatru nije uopšte marila. Četnici su

je kundacima odbijali od škole, vrijeđali je i psovali. »Rodila si izroda koji se bori protiv Srba i kralja. Eno ti ga zajedno sa ‚turcima‘, ‚latinima‘ i ‚čifutima‘. Donijećemo ti njegovu glavu« — govorili su joj. Ko zna je li mogla i preživjeti sve nedaće koje joj je rat navalio na pogurena leđa. Zar je ovo moje mjesto najnesretnije u zemlji? Iz mjesta gdje sam se rodio i proveo djetinjstvo istjeran sam 1942. godine kuršumima i evo, nakon devet mjeseci, opet dočekan kuršumima. Oba puta od četnika. Tu ima poštenih ljudi. Oni nisu krivi. Rat je to donio. Selo nije krivo što se četnici baš tu koncentrišu.

Dok se smrkne provući ću se sa jednim drugom do kuće da vidim ima li ikog živog. Maksim Kujundžić će poći sa mnom, jer on poznaje Bijelu kao i ja. Nikom ne kazujem namjeru izuzev Maksimu. Ali, trgoh se. To bi bila samovolja. Četa se ne smije ostaviti u ovakvoj situaciji ni za trenutak.

Lijevo od nas na Jakovljevića gaju više zaseoka Krnjića četnici vrše veliki pritisak na naš bataljon koji se tamo nalazi. Desno od nas jedna velika kolona četnika iz Rakova Laza ispod kape Prenja, izbila povrh Izgara i zaobilazi naš bataljon s leđa. Komandant Miloš naređuje da se bataljon rokira ulijevo. Izbacili smo se na Majdane i spustili u čaire više zaseoka Krnjića. Noć se već spustila. Hladna februarska noć poče stezati. Borci ne spavaju već drugu noć. Četnici noćas samo prepucavaju. Mi moramo držati položaj Jakovljevića gaj i štititi leđa našim jedinicama koje vrše pripreme za napad na Konjic. Noćas na Konjic napada 5. crnogorska i dva bataljona naše brigade. Oko devet sati uveče otpočеше naši napad na Konjic. Kao da sve gori. Čitavu noć se vodila žestoka borba. Pred samu zoru naši napadi jenjavaju, a neprijateljska odbrana sve žešće tuče iz svih oružja. Napad nije uspio.

Noć nam izgleda kao godina. Nikada da svane. Po jedna četa je kraće vrijeme na odmoru u Peharovim kućama više sela Jošanice. Smjena četa je svaka dva sata. Hladno je. Čim svane doći će do jakih četničkih napada. To je njihova taktika. Po noći ne smiju napadati.

23. februar. Jakovljevića gaj. Pred zoru naš komandant je izveo čitav bataljon i rasporedio ga po Jakovljevića gaju. Pozvao je komandire i komesare četa i saopštio da izjutra očekujemo jake četničke napade, a da ove položaje moramo održati kako bi 5. brigada mogla naveče obnoviti napad na Konjic. Moramo osigurati leđa drugovima koji se bore na Konjicu.

Poče svitati. Ugledasmo četnike kako u talasima idu prema nama. Ima ih mnogo — deset puta više nego nas. Tuku bacačima po našem položaju. Municiju ne štede. Imaju je koliko god hoće. Talijani ih snabdijevaju. Otvoriše vatru iz svih oružja, a čitava rulja se kreće, bez zastoja prema našem položaju. Hoće po svaku cijenu da ovladaju kosom na Jakovljevića gaju. Mi još šutimo i čekamo naređenje komandanta. Primjećujemo među četnicima bradonje sa epoletama. Idu iza stroja i razmahuju pištoljima. Viču i nagone naprijed zavedene seljake. Nagone ih u smrt. Komandant naređuje da se ne puca dok se ie primaknu blizu. Polegli smo po kosi iza hrastova i čekamo, lad su nam se primakli na oko 150 metara osuli smo vatru i pokosili njihov prvi stroj. Ranjeni četnik jauče koliko ga grlo rosi. Zagalamiše na čitavom frontu i potrčaše na juriš. I mi inamo dovoljno puškomitraljeza i municije. Snabdjeli smo se o(divizije »Murde«. Osusmo vatru iz svih oružja i odbismo ih. Isprekida im se front te se povukoše u hrastovinu. Ali i dalje tu:u iz bacača i mitraljeza. Primjećujemo da im dolaze još veće dvje kolone. Razviše se u streljački stroj od zaseoka Jakovljevići do Krnjića i krenuše na nas zajedno. Komandant Miloš ide od ete do čete i izdaje naređenja. Vjerovatno će opet na juriš. Treta ih pustiti vrlo blizu, a onda bombama, plotunima iz pušaka i rafalima udariti po njima. Tako ćemo im uzdrmati redove. lad to postignemo krenućemo na juriš da ih potpuno razbiemo, da nas zapamte i da se više nikada ne usude da jurišju na partizane. Ovo je komandant Miloš uvjerljivo izlagao svome bataljonu, prijeteći svojom ranije ranjenom rukom »dajničkoj rulji. Svi borci pamte njegov mali prst na ruci koji mu je ranije ranjen i nepravilno zarastao.

Ci je situaciju uvijek dobro procjenjivao i donosio pravilne odluke. Naređenja su mu bila kratka i precizna. I ovog puta bi smo uvjereni u mogućnost razbijanja neprijatelja kontrajurišom. On je komandant našeg bataljona već šest mjeseci. A tje u ratu dug period. Vodio ga je iz pobjede u pobjedu, uvijek n čelu bataljona. Njegov bataljon je više puta pohvaljivan zaodvige. Pohvalio ga je i Vrhovni štab i drug Tito za junaštvo borbi na Zepču.

Kolio god su borci bili uvjereni u njegovo sigurno rukovođenje, tliko je i on bio siguran u borbenost svog bataljona. Upoznao j svakog borca. Bio je pravi komandant, junak, dobar, pravičan, a i strog. Borci su ga cijenili i voljeli.

Velika rulja četnika kreće ponovo našem položaju. Sad ih je više nego prošli put. Minobacačkom vatrom i mitraljezima zasipaju po kosi, dok drugi podilaze. Ugledasmo ih na čitavom frontu. Prebacuju se od grma do grma, od hrasta do hrasta. Kad priđuše na oko 200 metara zaurlaše i iz stotine grla zagrmi »ura«. Potrčaše na naš položaj. Mi osusmo najprije bombama. Na stotine eksplozija zagrmi gotovo jednovremeno. Zatim dugački rafali i brza paljba. Uskomešaše im se redovi. Dosta ih pogibe. Ranjenici se deru i unose paniku u njihove redove. Uto Miloš naredi juriš. Bio je na kosi Jakovljevića gaja više Krnjića kuća. Lično je gađao četnike i komandovao bataljonom. Podigao se na noge da bi ga vidjele sve čete i svi borci. Bataljon je jurnuo na četnike. Više među njima nije bilo nikakvs komande. Bježali su kud je koji stigao. Bježali su bez otpora ostavljajući mrtve i ranjene. Potpuno razbijeni pobjegli su u Bijelu. Ovu pobjedu naš komandant nije mogao vidjeti. Kad je podigao na noge i na čelu bataljona krenuo na juriš, jedno zrio izdajnika bilo je smrtonosno. Referent saniteta u bataljonu Mha Acémova odmah mu je priskočila u pomoć. Ali, on je 'eć umirao. Umro je u jurišu na čelu svoga bataljona. Njepvi najbliži drugovi Enver Čemalović, Aco Babić i Mladen Balcrda iznijeli su ga na kosu i položili na ledinu pod jedan hras. U isto vrijeme 1. četa nosila je na kosu mrtvo tijelo hra>rog vodnika Halila Kapetanovića. I on je poginuo jurišajući načelu svoga voda, istog trenutka kada i komandant Miloš. Bolničarka Ešrefa Bilić mu je pritrčala da ga previje. Čim ga je rasko>čala, bespomoćno je sjela pored njega. Čudilo nas je što mu nepruža pomoć, jer smo na nju navikli da neumorno radi oko anjenika. Kad sam prišao bliže Halil je bio mrtav. Stakstim očima »gleda« negdje u daljinu, a očni kapci miruju. S; lijeve strane grudi — krv. Natopila mu svu odjeću. U Ešree obje ruke krvave od raskopčavanja ranjenika. Šuti uplakana. Koliko li je suza prolila ova mlada djevojka za svojim dru'ovima? Posmatrala ga je dok je izdisao. Namještala ga da iu smrt olakša. To je bila sva pomoć koju je u tom momeni mogla da mu da. Ešrefa je inače poznata kao bolničarka kja je sa mnogo nježnosti prilazila ranjenicima. Previjala ih, ijegovala i kao da od svakog ranjenika hoće da primi dio bol na sebe.

Primiče se noć. Četnici i po treći put podilaze ašem položaju. Ne daju nam da u miru sahranimo drugove. Nekoliko drugova osta da malim vojničkim ašovima kopaju ake, a bataljon zauze položaj. Ogorčeni čekamo četnike. Zelfto da nam

se što prije primaknu da osvetimo poginule. Pucaju iz svih oružja, ali ne nastupaju smjelo kao danas. Motaju se, viču. Komanduju »juriš«, guraju jedan drugoga naprijed i opet liježu. Došli su na oko 300 metara od naših položaja. Ne smiju dalje. Raspalismo po njima iz naših oružja. I ovog puta pobjegoše u najvećem neredu. Opet ostaviše nekoliko mrtvih i ranjenih. To je danas njihov posljednji nasrtaj na naš položaj. Jedan poznat glas sa četničke strane doziva naše drugove. Oslovljava sa »druže«. Doziva Lacu, Cimbu, Mehu, Savu, Maksima i druge borce. Vidimo da je u nevolji. Priskočila mu je jedna grupa drugova, a i Mina Aćamova. Ležao je smrtno ranjen Panto Simić, naš stari poznanik. Pokušao je da pređe na našu stranu, ali ga je zrno sustiglo i prikovalo za zemlju. Poznaju ga svi borci u bataljonu. Bio je hrabar. Nalazio se u udarnoj desetini Konjičkog partizanskog bataljona 1941. pa do juna 1942. godine zajedno sa Trbonjom, Lacom, Ćimbom, Džafom i drugim. Panto je skojevac, a njegov brat Drago Simić je takođe junak. Dva-put ranjavan — jednom od četnika. To je partizanska kuća. Pantu su četnici mobilisali, a on je odmah donio odluku da se prebaci u partizane i da se u redovima našeg bataljona bori protiv četničke bande. Mina ga je najpažljivije previla. Drugovi su ga donijeli blizu sela, pozdravili se s njim i vratili se u bataljon. (Nakon tri dana podlegao je ranama. Stalno je pominjao drugove iz udarne desetine. Pominjao ih je na samrti.)

Komandanta i vodnika smo sahranili u najtežem okršaju sa četnicima. Aco Alagić i Milorad Pikula Medo nisu imali sreću da ih sahrane njihovi drugovi. U jurišu na četnike mnogo su istrčali i odvojili se iz bataljona. Upali su među veću grupu četnika. Bili su savladani. Strijeljali su ih u Jažvama na Borcima.

Primiče se noć. Bataljon je izvršio naređenje svog komandanta. Održali smo položaj na Jakovljevića gaju i odbijali čitav dan mnogostruko nadmoćnijeg neprijatelja a nanijeli mu velike gubitke.

Ostali bataljoni naše brigade od Kapele više Krnjića do Rakova Laza ispod Prenja vode ogorčenu borbu sa četnicima. Ukrotili smo mnogo nadmoćnije četničke snage i na taj način omogućili 5. crnogorskoj da napada i večeras Konjic.

Konačno pada mrak koji smo jedva dočekali. Jedna veća kolona četnika zauzela je selo Prevlje i Kapelu. Dode naređenje štaba brigade da udarimo na njih i zauzmemo Kapelu i Prevlje,

a kad izvršimo taj zadatak, da pomognemo 5. crnogorskoj u napadu na Konjic. Prevlje i Kapela su u neposrednoj blizini Konjica na južnoj strani.

Naređenje štaba brigade se mora odmah izvršiti, jer je to uslov za napad na grad. Bataljon je krenuo na zadatak. Šutke smo prošli pored svježih humki poginulih drugova i odali im posljednju poštu. Gladni smo, pospani i umorni. Po noći smo mi gospodari u borbi. To četnici znaju pa nas se boje kao guje ljute. Zašli smo podnožjem Ljubine. Jedna četa polazi pravo na četnike niz kosu ka Kapeli, a druge dvije podilaze od sela Jošanice. Privukli smo im se do samih vatri na položaju i sa bliskog odstojanja zasuli ih bombama i plotunima. Borba je bila kratka ali vrlo oštra. Pobjegli su u Prevlje. Iz sela i sa kosa oko Prevlja četnici su pružili jak otpor, ali naš pritisak nisu mogli izdržati. Pobjegli su preko Tušćice u Konjic. Ovo nam je bio uzgredni zadatak. Osnovni zadatak je da na vrijeme stignemo u selo Zabrđe na polazni položaj za napad na Konjic. Kad 5. crnogorska otpočne opšti napad na Konjic, naš bataljon treba da likvidira neprijateljska utvrđenja na Pomolu iznad vinograda zapadno od Konjica. Iznad Varde treba da sadejstvujemo 5. brigadi.

Već treću noć ne spavamo. Ekonomi četa raznose malo hrane po položaju. Pospani smo, gladni i fizički iscrpeni.

Sa Prevlja smo odmah produžili preko Turije u Zabrđe. U najvećoj tišini spustili smo se na dno sela. Prva četa imala je zadatak da likvidira veći bunker na Pomolu. Lijevo od nas ostale su čete našeg bataljona, a desno u Turiji Crnogorci.

Sa čitavom četom došli smo blizu bunkera na oko 300 metara, u kuću Mije Zovke na dno Zabrđa. U ovom ratu partizani prvi put ulaze u ovu kuću. Nikada neću zaboraviti taj prizor u kući. Prozori zamračeni ponjavama. U sobi gori mala petrolejka. U jednom uglu zbila se čitava porodica, otac, majka i tri kćeri. Stislo se jedno uz drugo, a stari Mijo, jedina muška glava u kući, raširio ruke i dlanovima dohvata oba zida. Licem je okrenut vratima, a leđima i rukama zaklanja i pritiska u uglu porodicu. Gledaju nas iskolačenim i zaprepašćenim očima. Lica su im užasnuta, blijeda i izobličena kao pred strašnu tragediju. U uglu tiho i tužno cvile sestre. Majka moli da ne ubijamo djecu. Otac se skamenio i zaklanja ih svojim tijelom. Odmah smo shvatili o čemu se radi. Okupator i ustaški koljači su ulijevali u glavu da partizani kolju sve što je hrvatsko. Neprijateljska propaganda zavela je mnoge ovakve nedužne, siro-

mašne porodice. Stari Mijo Zovko je mislio da je došao kraj i njemu i porodici.

Za političko djelovanje nismo imali mnogo vremena, ali smo uz čovječanski odnos vrlo brzo razbili strah kod ove čeljadi.

Primicao se čas otpočinjanja napada. Naša artiljerija iz Orahovice poče tući kasarnu i neprijateljsku artiljeriju na Musali u Konjicu. Otpoče borba svud unaokolo. Neprijatelj je bio jak u Konjicu. Još mu je stiglo pojačanje iz Sarajeva i izbjegle posade iz Rame, Ostrošca, Lisičića i Podorašca. Pun Konjic je bio Nijemaca, Talijana, ustaša i četnika. Mi smo brzo likvidirati bunker na Pomolu. Zadatak nam je bio likvidirati utvrđenja iznad Varde i čvrsto držati opsadu, jer to uzvišenje dominira čitavim gradom i izloženo je neprijateljskoj vatri kao na dlanu. Tu smo morali sačekati dok bataljoni 5. brigade prodru u grad uvalama i potocima od Turije, Orašja i Trešanice. Borba je trajala nesmanjenom žestinom čitavu noć.

24. februar. Zabrdje. Bližila se zora. Crnogorci su zauzeli gotovo čitav dio Konjica na lijevoj strani Neretve. Tušćica, Orašje, Prkanj, Stari Pazar sve do starog mosta, i Radavu. Još je neprijatelj držao Vardu kod pravoslavne crkve. Dio Konjica na desnoj strani Neretve bio je u rukama neprijatelja. Jedna jedinica 5. crnogorske brigade prešla je preko mosta i zauzela grad do Suhog Dola, ali se morala povući na lijevu obalu Neretve. Kad je svanulo borba je postala još žešća. Borilo se za svaku kuću u krvavim uličnim borbama. Doletjele su i njemačke »štuke« i počеше bombardovati lijevu stranu Konjica sve osim Varde gdje se neprijatelj još držao. Smjenjivale su se jedna za drugom eskadrile »štuka« i rušile sve na oslobođenom dijelu grada. Tu je dosta drugova poginulo od avionskih bombi. Pravi pakao. Sve vrste oružja u jedan glas djeluju, a povrh svega, kad se »štuke« jedna za drugom obrušavaju na cilj, sirene tako prodorno zavijaju da razdiru sluh. Nail Lugić ih opsova . . . »Misle Švabe da se mi plašimo zavijanja njihovih sirena.«

Žrtava je bilo sve više. U gradu se više nije moglo ostati. Naređeno je da se povučemo iz grada na polazne položaje. Teško nam je. Pola grada smo oslobodili, a sad ga moramo napustiti. Posebno je teško borcima iz Konjica. Radovali su se što će saznati šta im je sa porodicama. Nail Lugić je mogao dobaciti kamenom do svoje kuće, a sad se mora povlačiti. Njih dvojica braće su u našoj jedinici od 1941. godine. »Štuke« su najteže

bombardovale upravo stari dio grada gdje se nalazi kuća Lu-
gića. Naročito se brine za stare roditelje. Tješimo ga iako
pomišljamo da mu neprijatelj neće postedjeti porodicu, jer je to
poznata partizanska kuća u Konjicu.

Povukli smo se u Zabrđe. Ekonomski dijele ručak — po
komad mesa i hljeba. Neki borci zaspali su prije nego su dobili
sljedovanje.

Iskoristili smo ovaj kratki predah — održali smo sastanak
sa vodnicima i desetarima za sređivanje vodova i desetina, jer
su neki drugovi bili ranjeni ili poginuli.

28. februar. *Položaj Kapela.* Kad smo žarko željeli da se
malo odmorimo i odspavamo poslije teških borbi i napora,
dobili smo naređenje da sjurimo četnike sa Kapele i Prevlja.
Četnici su ponovo zauzeli ovaj teren i došli nam za leđa. Morali
smo se iz Zabrđa peti i zaobići ih ispod Ljubine. Čim se smrklo
napali smo ih. Borba je trajala čitavu noć. Ovo je četvrta noć
kako ne spavamo. Uspjeli smo zauzeti Prevlje i Kapelu. Po
danu 25. februara opet su nas napali i potisli iz Prevlja. Borba
je trajala cio dan. Naveče smo dobili naređenje da četnike mo-
ramo zbaciti sa Prevlja, jer će 5. crnogorska brigada, ojačana
dijelom 4. crnogorske i još nekim jedinicama, između 25. i 26.
februara obnoviti napad na Konjic. Čitava naša 10. brigada tre-
ba da ukroti četnike i osigura leđa jedinicama koje će napasti
Konjic. Noću 25/26. februara bataljon je teškom borbom prsa
u prsa uspio zauzeti selo Prevlje. Ovo je peta noć kako ne spa-
vamo. Otpočela je i po treći put borba za Konjic. U napadu su
učestvovali i naša artiljerija i tenkovska jedinica. Borba je tra-
jala čitavu noć i sutradan, ali se desna strana Konjica nije
mogla osvojiti. Četnici vrše sve jači pritisak na nas.

Po danu 26. februara veće četničke snage opet su nas
potisle sa Prevlja, ali smo se održali na Kapeli. Ne znam više ni
po koji put ovaj položaj prelazi iz ruke u ruku. Po noći mi ovla-
damo, a po danu nas četnici potisnu. Tako je trajalo sve do 27.
februara naveče. Borci jedu gdje šta stignu, stojeći iza zaklona.
Već šestu noć niko ne spava. Čitava naša brigada angažovana
je u teškim borbama sa četnicima od Konjica južno do Prenja.
Uvjeren sam da nijedan izdajnik svoga naroda nikada u isto-
riji nije učinio takvu uslugu tuđinu kao ovoga puta četnici
okupatoru u Konjicu.

Zaista, najsramnija izdaja. Borba sa četnicima traje nepre-
kidno. Produžava se iz dana u noć, iz noći u dan. Osjeća se velika

iscrpenost boraca zbog neprekidne borbe, slabe ishrane i nespavanja punih sedam dana i sedam noći. U ovim borbama sa četnicima i od strahovitog bombardovanja »štuka« izginulo je mnogo naših starih boraca. Mnogo gine rukovodeći kadar u brigadi. Za nekoliko dana poginulo je dosta rukovodilaca. Pored komandanta bataljona Miloša Kovačevića, poginula su četiri komandira četa, sve junak bolji od boljega. Hasan Bubić, Vlado Bjelica, Leo Bruk stari komandir još 1941. godine u Blacama, poginuo je u napadu na Konjic kao mitraljezac u našem tenku — na drvenom mostiću u Čelebiću. Teško nam je bilo čuti za smrt ovih drugova, a najteže kad smo čuli za pogibiju Rada Spanca. Rade Spanac — Anto Sarić bio je veoma omiljen u našem bataljonu. Zbog njegovog junaštva i iskustva u borbi, kao španskog borca, poštovao ga je svaki borac. U bataljonu je bilo mnogo junaka i heroja, ali se Rade isticao među svima. Često se moglo čuti od boraca: »Rade nas je naučio kako treba ratovati«. Sjećam se kad je došao na Boračko jezero 1941. godine u Borački partizanski odred. Došao je sa Jakovom Baruhom Špancem. Bio je lijep, topao dan. Čim su došli okupali su se u jezeru, a odmah zatim su na pijesak prostrli kartu Konjica i upoznavali se sa terenom. Jakov Baruh je postavljen za političkog komesara odreda, a Rade za komandira 1. čete. Kao komandir ove čete ostao je sve do sredine jula 1942. Tada sam zapisao u svoj dnevnik: »Bitovnja 17. jula 1942. godine, Rade Spanac prekomandovan u proleterku brigadu«. Sjećam se, svakom borcu je bilo teško kad je polazio. Ovaj ratnik će ostati u stalnom sjećanju svakog preživjelog borca našeg bataljona.

Od jedne bombe poginula su dva velika junaka — Rade Spanac i zamjenik komesara bataljona Karlo Batko.

Neprijatelj dovlači sa svih strana svježe snage, a mi se smanjujemo. Ginu nam najbolji drugovi. Situacija teška.

27. februar. *Falanovo Brdo*. Završava se i ovaj dan pun napora i borbe. Naša četa se nalazi na Kapeli, a četnici na Prenju. Poslali smo jednu patrolu od tri druga da zaobilaznim putem od sela Cagara ispita četničke snage na Prevlju. Računali smo da će naše jedinice i noćas napadati Konjic, te je bilo logično da mi prije zauzmemo Prevlje koje dominira čitavom Konjičkom kotlinom. Kad je naša patrola već otišla na izviđanje dobili smo naređenje štaba bataljona da se odmah povučemo od Kapele preko Zabrđa, Zaslavlja, Orahovice, Čelebića i u Ostrošcu pređemo na desnu obalu Neretve. U naređenju je

bilo podvučeno — odmah. Stavljeni smo pred dilemu; da postupimo po naređenju i odmah povučemo četvu, a ostavimo tri druga u smrtnoj opasnosti, ili da ih sačekamo pa da se onda povučemo ali uz rizik, jer ostajemo sami duboko uklinjeni u četničkom položaju. Predveče smo vidjeli iznad nas neke bataljone naše brigade kako se preko Ljubine povlače ka Ostrošcu.

Ostali smo sami duboko u četničkoj zoni. Našu patrolu nismo mogli ostaviti u čeljustima neprijatelja. Odlučili smo da je čekamo dok se povrati sa izviđanja. Čekamo puna dva sata. Četnici nam već dolaze iza leđa ispod Ljubine. Nalazimo se kao u potkovici. Još imamo samo jedan uski otvor prema Orahovici. Mrak je pao, pa nas to hrabri. Koristeći pomrčinu sigurni smo da ćemo se probiti iako četnici zatvore krug oko nas. Konačno dođu drugi sa izviđanja. Izbacili smo jednu desetinu u lijevu pobočnicu da štiti četvu od četnika ispod Ljubine. Četa je krenula u naređenom pravcu prema Ostrošcu. Naša pobočnica i zaštitnica su se preoucavale sa četnicima dok je četa neometano maršovala. Konačno smo se odlijepili od četnika. Bataljon smo sustigli u Ostrošcu. Pozvan sam u štab bataljona i kritikovan što nisam odmah postupio po naređenju. Objasnio sam da su tri druga bila na izviđanju pa smo ih morali čekati. Moje objašnjenje nije zadovoljilo. Rečeno mi je da su važniji opšti zahvati i viši ciljevi nego izolovane akcije, makar one bile i najhumanije. Spašavajući tri borca mogao sam izgubiti još deset. Trebalo je da ostavim vezu patroli, a četvu odmah da povučem. Tvrđoglavo sam branio svoj stav da je moralnije da smo svi izginuli spasavajući tri druga, nego da smo ih ostavili u čeljustima neprijatelja. Pošto sam ostao nepopustljiv, saopšteno mi je da ću biti smijenjen sa dužnosti komandira čete. Ovaj razgovor tekao je u pokretu. Prešli smo na desnu stranu Neretve. Bataljon se smjestio u selu Falanovo Brdo više Ostrošca. Borci su se radovali odmoru. Poslije oskudne večere plegali su i odmah zasпали gdje se ko našao. Ali ni sedmu noć nije bilo spavanja. Četa je dobila zadatak da poruši prugu između Ostrošca i Zuglića. Sve čete su pošle na svoje zadatke. Čitavu noć smo rušili prugu. Sredstva za rušenje bila su slaba, pa smo se uglavnom služili fizičkom snagom. Na jednom mjestu bismo rastavili šine. Tada bi čitava četa uhvatila taj kraj šina i na komandu vukla u Neretvu. Nekoliko kilometara šina sa pragovima ovako smo svukli u vodu.

U toku noći sve naše jedinice napustile su lijevu stranu Neretve i prešla na desnu. Porušeni su svi mostovi na Neretvi

od Konjica do Aleksina Hana kod Jablanice. Očigledno je naš pravac nadiranja promijenjen. U to više niko ne sumnja.

Odustalo se od napada na Konjic. Prostor za naše manevrovanje se smanjuje. Četnici su izbili na lijevu stranu Neretve od Konjica do Jablanice. Njemačke i ustaške snage prodrle su od Sarajeva preko Ivan-planine do Konjica. Jedna njemačka divizija izbila je do Makljena više Prozora.

28. februar. *Falanovo Brdo*. Smjenjivanje sa dužnosti komandira nije na mene nimalo negativno djelovalo. Nisam ništa učinio čega bih se stidio. Sramota je biti smijenjen sa neke dužnosti zbog kukavičluka, a kod mene se radilo o samovolji. Donio sam smjeliju odluku da ostanem sa četom na položaju dva sata iako je situacija bila takva da smo se morali povući odmah. Čista mi je savjest, jer posljedica nije bilo, a spasli smo tri druga.

Obezbeđujemo gazove na vodi, jer su četnici već izbili na Neretvu.

1. mart. *Slatina*. Od Konjica se čuje žestoka borba. Nijemci nadiru desnom stranom Neretve prema Ostrošcu, a četnici lijevom. Peta crnogorska brigada vodi tešku borbu sa Nijemcima, koji su veoma uporni ali je Peta još upornija. Desetak kilometara od Konjica do Ostrošca Nijemci su uspjeli preći tek za četiri dana uz velike gubitke. Od Mostara četnici nadiru desnom stranom. Zauzeli su Jablanicu. Druga dalmatinska brigada je ponovo oslobodila Jablanicu i odbacila četnike ka jugu. Četvrta crnogorska brigada je noćas prošla od Konjica prema Prozoru. Prva, Druga i Sedma divizija i naša Prva dalmatinska brigada danas su otpočele bitku za ranjenike više Prozora na Makljenu. Jasno čujemo puščanu i mitraljesku vatru. Topovi neprekidno gruvaju, a poslije svakog pikiranja »štuka« čuju se strašne eksplozije avionskih bombi. Čini se da na Makljenu niko ne može ostati živ. Topovske i avionske bombe preoraše čitavu planinu. Grmi na Makljenu, grmi kod Ostrošca, grmi u Jablanici. Zaista je previše tijesan prostor na kome se nalaze naše divizije i četiri hiljade ranjenika. Naša velika bolnica stalno se povećava. Situacija ozbiljna.

3. mart. *Lizoperci*. Komesar bataljona uputio je Refika Sećibovića u Seonicu, a mene u Soviće u Doljane sa zadatkom

Mosa Pijade, Mitar Bakić, Duro Vujović Spanac i drugi posle prebacivanja preko Neretve

da ubjeđujemo mlade ljude da stupaju u NOV. Muslimani su naši simpatizeri. Naročito su nam postali privrženi od jeseni 1942. godine kada su četnici napravili pokolj nad njihovim i hrvatskim življem u konjičkom i prozorskom srezu. Otada smo stekli dosta simpatizera i pomagača naše borbe kod hrvatskih masa. Ali, nezgodna situacija kada ih pozivamo. Na sve strane se puca. Svuda krv i rane. Naši tifusari su živi kosturi. U takvoj situaciji je teško agitovati na selu. Jedva sam uspijevao da skupim po desetak osoba, ali samo neboraca, žene i starce. Sve što je sposobno otišlo je da nosi naše ranjenike ili se sklonilo od svake vojske. U svakom zaseoku najprije pitaju šta će biti s njima ako četnici dođu a mi odstupimo, žene pokazuju na grobove muževa i sinova što su ih četnici jesenas poklali ni krive ni dužne, samo zato što su Hrvati ili muslimani. Jedan dan sam razgovarao sa ljudima u Doljanima, a drugi dan u Sovićima.

Večeras sam našao bataljon u Lizopercima. Sa mnom su došla samo dva nova borca. Refik je imao malo bolju sreću. On je doveo trojicu.

Pa i pored teške situacije koja nas je pratila u kanjonu Rame i Neretve u Narodnooslobodilačku vojsku je stupilo 35 novih boraca iz konjičkog sreza.

4. mart. Lizoperci. Koristimo ovaj predah za politički rad i organizaciono sređivanje jedinica. Očekujemo svaki čas naređenje za borbu. Nijemci su od Konjica duboko prodrli u naš lijevi bok i zauzeli Ostrožac i Seonicu. Sa fronta od Prozora stižu radosne vijesti. Naša Prva, Druga i Sedma divizija potpuno porazile njemačku diviziju na Vilića gumnu. Uništen čitav njemački puk. Ostatak razbijene njemačke divizije bježi ka Gornjem Vakufu i Bugojnu. Priča se da je drug Tito pohvalio Četvrtu crnogorsku brigadu zato što je u nekoliko juriša natjerala Nijemce u bjekstvo. Iz naše divizije herojski se pokazala Prva dalmatinska brigada. I ona ih je pomlatila na svom pravcu. Opasnost još nije prošla, ali naši ranjenici više ne slušaju reske rafale mitraljeza više svoje glave na Makljenu.

5. mart. Pokret. Danas su nam najopasnije neprijateljske snage koje su prodrle od Koniica preko Ostrošca i teže da se spoje sa neprijateljem u Jablanici.

Naša Deseta hercegovačka brigada dobila je zadatak da zaobilaznim manevrom hitno izbije na Bitovnju planinu i da Nijemcima udari sa leđa. Brigada je usiljenim maršom krenula ka Bitovnji. Do zore moramo izbiti na planinu i sručiti se na njih sa leđa.

Naveče smo stigli u Solakovu Kulu.

Kasno u noć štab bataljona je naredio Stevi, Despotu i meni da se javimo štabu brigade koji je, takođe, bio u pokretu za Bitovnju. U štabu brigade smo našli Ibra Šatora i Dušana Brstinu. Komandant Vlado Šegrt i politički komesar Čedo Kapor su nam saopštili da smo nas petorica privremeno stavljeni na raspolaganje Vrhovnom štabu kao poznavaooci ovog terena. Rekli su nam da se najhitnije javimo Vrhovnom štabu u Gračanici.

Odmah smo pošli sa Solakove Kule na Uzdol i prešli Ramu na Crnoj ćupriji. Noć je tamna i hladna. Prolijeće sneg sa kišom. Kližemo se, padamo, ali do zore moramo stići u Vrhovni štab.

6. mart. *Gračanica — Jablanica.* U zoru smo stigli u Gračanicu. Vrhovni štab smo našli u jednom mlinu na rijeci Rami. Pred mlinom vrvi kao pred košnicom. Na desetine kurira donose izvještaje sa položaja, a drugi odlaze sa novim naređenjima. Vidimo druga Tita. Čas čita izvještaj, čas pogleda kartu terena. Izdaje naređenja kratko, staloženo i odsječno. Jedne drugove prima na referisanje, druge upućuje na zadatak. Pred mlinom ima dosta kurira i rukovodioca, pa liči na gužvu. Ali, kod Tita se sve raspleće u najvećem redu i bez zastoja. Ko god izađe iz mlina na licu mu se osjeća samouvjerenje koje mu je Tito ulio. Određeno zna svoj zadatak i hita da ga izvrši. Tu je i štab Druge divizije. Drug Tito se najviše zadržao sa Pekom Dapčevićem i Mitrom Bakićem. Saznajemo da njihova divizija treba večeras da pređe Neretvu kod Jablanice. Po svemu sudeći predstoji veliki i presudni događaj. Dodijeljeni smo na raspolaganje štabu Druge divizije. Peko nas je dodijelio štabu Druge proleterske brigade. Odmah smo pošli za Jablanicu. Saznajemo detalje forsiranja Neretve. Ovu odluku izvršioće Druga proleterska divizija, ojačana Prvom proleterskom brigadom. Ljubo Vučković, komandant Druge dalmatinske brigade, dobio je zadatak od vrhovnog komandanta da prvi pređe Neretvu sa svojom brigadom.

Kada smo se prije sedam dana (27. februara) povukli od Bijele i Konjica ka sjeveru i kad su porušeni svi mostovi na Neretvi od Konjica do Aleksina Hana, bio sam izgubio svaku nadu da ćemo poći za Hercegovinu. Zaista iznenađenje i za nas, a kamoli za neprijatelja. Dok naša Treća divizija razgони Nijemce, ustaše i četnike na Bitovnji i nadire ka sjeveru, a Prva divizija juri ostatke njemačke divizije ka Gornjem Vakufu, dotle preko noći, između 6. i 7. marta, ponovo munjevito nadire ka Neretvi Druga divizija.

Zbog toga što nam se više nisu nadali preko Neretve Nijemci su ostavili samo četnike duž čitave lijeve obale od Konjica do Jablanice. A četnici, oni nam se pogotovu nisu nadali. Oni su likovali kako su nas oni potisli ka Prozoru i kako će nas uništiti u dolini Rame.

Dok smo išli cestom za Jablanicu naše haubice iz Rame neprekidno su tukle lijevu obalu Neretve od bunkera kod mosta u Jablanici do mjesta Krstac. Tu su četnici najgušće zaposjeli položaj. Topovske municije ima dosta. Naši artiljerci je ne štete, jer haubice neće moći dalje sa nama od Neretve.

Štab Druge divizije sa štabovima Druge dalmatinske i Druge proleterske brigade do najsitnijih detalja su razradili Titovu zapovijest. Druga dalmatinska je dobila zadatak da osigura mostobran na lijevoj obali, a Druga proleterska koristeći taj mostobran, da nastavi sa razbijanjem četnika i produži ka planini Brezi — Prenj.

Druga dalmatinska je čitava u Jablanici, a Druga proleterska je sa nama na putu za Jablanicu. Četvrta crnogorska i Prva proleterska brigada su u pokretu za Jablanicu. Ove su brigade sa ostalim razbile Nijemce na Maklvenu, a sad žure da izvrše novi težak zadatak.

U Jablanici sve gori od puščane, minobacačke i mitralješke vatre između Dalmatinaca sa desne strane i četnika sa lijeve strane Neretve. Ušli smo u Jablanicu. Meci zuje na sve strane, kao pčele oko glave. Prebacivali smo se od zaklona do zaklona. Koristili smo drvored i kuće dok smo došli u jednu kuću kod hotela niže željezničke stanice. Tu se smjestio štab Druge proleterske brigade. I nas trojica smo sa štabom. To su krasni drugovi. Prema nama su vrlo pažljivi. Naročito im je dobro došao Šator. To je iskusni ratnik i komandant bataljona od 1941. godine. Od članova štaba poznajem zamjenika komandanta brigade Miodraga Milovanovića Luna. Bili smo zajedno deset dana u vojnoj školi u Bihaću. Skupa smo učili, radili taktičke zadatke. Skupa smo se hranili i spavali u istoj sobi. Drago mi je što sam dodijeljen njegovoj brigadi. I u ovim burnim događajima on bi našao vremena i za šalu.

Čim smo došli u Jablanicu štabovi ove dvije brigade su precizirali plan prelaska Neretve. Svaka jedinica je znala šta mora uraditi u tačno određeno vrijeme.

Štab Druge dalmatinske brigade postavljao je minobacače i brojne mitraljeze na plato više Jablanice kod žandarmerijske kasarne. Dalmatinci su ojačani teškim oružjem i iz drugih jedinica. Sve ovo teško oružje — minobacači, mitraljezi i puškomitraljezi u određeno vrijeme treba da iz bacača vatrom tuku bunker i položaj oko mosta na lijevoj obali. Sva oružja moraju koncentrično i jednovremeno dejstvovati brзом paljbom na cilj. Vatra mora biti takva da prikuje četnike za zemlju. Pod ovakvom zaštitom naše vatre određena jedinica Druge dalmatinske brigade treba hitno da pređe Neretvu preko srušene željezne konstrukcije, uspuže se uz šine do bunkera, bombama likvidira posadu u bunkeru i munjevito razbije četnike na obali i stvori manji mostobran dok pristignu i drugi bataljoni.

Stab Druge proleterske brigade treba da privuče bataljone svoje brigade što bliže mostu i da čeka u najvećoj pripravnosti. Čim Dalmatinci ovladaju mostobranom na lijevoj obali, najhitnije da se prebace preko vode i munjevito prodru preko mjesta Krstac ka Brezi.

Naša inženjerska jedinica sastavljena od stručnjaka građevinaca, mašinaca i drugih, već je pripremila materijal za pravljenje mosta, grede, daske, velike eksere, »klanfe«, debelu žicu »sajle« i drugo što je potrebno za most. Značajnu ulogu u pripremi materijala za most i njegovom izgrađivanju imao je Bećir Malović, član KP iz Jablanice.

Stab Druge dalmatinske je odredio jedan bataljon koji će prvi prelaziti Neretvu. Stab bataljona je uputio jednu desetinu kao prve bombaše.

Svi napregnuto pratimo pripreme za ovaj veliki i presudni poduhvat. Svi članovi štaba Druge dalmatinske i Druge proleterske brigade su na nogama. Kuriri neDrekidno dolaze i odlaze sa narednjima i izvještajima. Peko traži precizno izvršavanje zadataka. Uspjeh najviše zavisi od izvršenja zadatka Dalmatinaca. Komandant Druge dalmatinske brigade Ljubo Vučković je dobio zadatak od Tita da njegova brigada stvori mostobran na lijevoj obali Neretve. To je veliko povjerenje i velika odgovornost. Drug Tito u Gračanici očekuje hitan izvještaj o rezultatima prelaska Neretve.

Sve su pripreme izvršene i čeka se na određeni čas. Noćasnja borba je presudna za dalji tok ove situacije u kojoj se nalazimo.

Prilaz mostu za nas je bio nepovoljan. Moralo se ići brisanim prostorom preko njiva. Tuda su četnici kosili iz mitraljeza i pušaka svaku stopu. Desetina koja je određena za prelaz preko vode zaobišla je brisani prostor lijevo uzvodno i spustila se u korito. Niz korito se privukla do mosta i tu čekala određeni čas za prelaz. Željeznički most na Neretvi kod Jablanice je bio jedan od najvećih željeznih mostova na pruži Sarajevo — Mostar. Po prelasku mosta na lijevu obalu ulazi se u tunel. Više tunela je veliki betonski bunker sa puškarnicama, koji su izradili Italijani. Iz bunkera se štiti most i tunel. Ispod mosta je ogromna provalija. Duboko dolje huči Neretva. Željezna konstrukcija mosta iskidana leži u valovima rijeke, iz koje vire istrGANi patrljci uzdužnih i poprečnih šina. Ispresijecani most ipak se drži međusobno povezan. Svojom ogromnom težinom popreo se u vodi i ne pokorava se bučnoj Neretvi. Dijelovi

konstrukcije drže se za nosače mosta na lijevoj obali pod bunkerom, pa liči na merdevine, koje su okomito vodile iz vode do bunkera.

Četnika ima puno od mosta po kosama do sela Krstac i Dobrigošće. U bunkeru više samog mosta je jaka četnička posada sa dva mitraljeza. Oko mesta stalno zasipaju rafalima iz bunkera. Sa kosa tuku po kućama u Jablanici. Naši čute i užurbano vrše posljednje pripreme. Jedino naša artiljerija neprestano tuče po četničkim položajima.

Naših snaga ima dosta, ali preko rijeke po istrغانom željezu može puziti samo jedan po jedan borac.

Noć je odmakla. Pomrčina je velika. Sve je spremno i napeto se čeka ugovoreni znak za odlučujući momenat.

Konačno je došao čas naše akcije.

Lune pogleda na sat i broji još, 5, 3, 1 minut do prelaska Neretve.

Iz mnogih minobacačkih cijevi prozujaše granate preko Neretve i jedna za drugom u razmaku od nekoliko sekundi počеше dizati plamene buktnje oko četničkog bunkera. U isto vrijeme još brojniji mitraljezi i puškomitraljezi pustiše svoje rafale po četničkom položaju oko bunkera. I naša artiljerija pojača bombardovanje lijeve obale. Sve se to slilo u jednu grmljavinu od koje zemlja podrtava.

Bataljon Dalmatinaca, koristeći našu vatru iznad glava, pretrčao je brisani prostor preko njiva i spustio se do mosta da pomogne svoju desetinu koja je počela puzati preko željezne konstrukcije u vodi. Ova hrabra desetina Dalmatinaca se ne boji ni vode ni metka, a ni smrti. Oružje su okačili o vratu. Bombe nose u zubima. Više se služe rukama nego nogama. Do pojasa upadaju u valove brze Neretve, a rukama po šinama se primiču lijevoj obali. Negdje samo viri željezni patrljak. Drugovi skaču u vodu do vrata i hvataju se za krajičak željeza. Pružaju ruke jedan drugome, veru se, pužu, uskaču u valove, izvlače se i bez riječi idu naprijed. Četnici su ih primijetili pa su otvorili vatru na desetinu. Pala su dva druga sa željeza u vodu od četničkih kuršuma. Sreća, nisu mogli koncentrisati vatru na desetinu, jer je bataljon na desnoj strani primio četničku vatru na sebe. Osim toga naša vatra iz teškog i automatskog oružja od žandarmerijske kasarne tuče oko bunkera nesmanjenom žestinom. Kad su četnici oborili dva druga nastao je manji zastoј u desetini zbog pokušaja da se spasu drugovi. Desetar je otklonio zastoј. Krenuo je naprijed, a desetina za

njim. Dobro im je došla konstrukcija mosta koja se nije odvajala od lijevoga nosača pod bunkerom. Visila je skoro okomito niz provaliju do vode. Kao merdevine vodila je taman pod bunker. Puzala je desetina uzbrdo na čelu sa svojim desetarom. Umorni su. Mokri. Ali, lakše im je, prešli su Neretvu. Primiču se cilju. Njihov bataljon ih bodri pojačanom paljbom na četnike i primajući na sebe vatru. Desetar se uzverao pod bunker. Trgao je bombu iz zuba i u jednom skoku ubacio je kroz mali otvor u bunker, a za njom još jednu »kragujevku«. Čula se strašna detonacija. Konačno je umukla mitraljeska i puščana vatra iz bunkera. Za desetarom su odmah iskočili, jedan po jedan, ostali iz desetine i zasuli bombama četničke položaje. Hrabra desetina Dalmatinaca ponesena uspjehom i ponosom što je prva prešla Neretvu, zagrmila je u jedan glas »ura« i udarila po četnicima. Pratili smo ovu borbu sa desne obale i od radosti se grlili i ljubili. Naši su prenijeli vatru na Krstac. Čim je eksplodirala prva bomba u bunkeru, čitav bataljon je pošao preko Neretve da priskoči u pomoć svojoj desetini, koja je pomlatila i razbila jednu četničku četu i mitraljesko gnijezdo na obali. Bataljon se mnogo brže prebacio, jer mu je desetina osigurala prihvatnicu. Bacio se munjevito na četnike. Ponosne što su potpuno izvršile Titovo naređenje, čete su, kako je koja iskakala na obalu, tako odmah jurišale na četnike. Borba se vodila sa vrlo bliskog odstojanja — prsa u prsa, samo bombama i kratkim rafalima. Bataljon je širio mostobran na lijevoj obali. Za to vrijeme je pionirska jedinica pravila provizorni most. U isto vrijeme još jedan bataljon Druge dalmatinske brigade je prešao most i pritekao u pomoć prethodnom bataljonu. Jedan bataljon je jurio četnike desno niz Neretvu prema stanici Prenju, a drugi lijevo uz Neretvu. Dalmatinci su uništili, zarobili i ranili oko stotinu četnika.

Mostobran se naglo širio. Sad su naši pioniri neometano prišli pravljenju solidnijeg mosta preko Neretve. Iz pravca nadiranja vode zavlačili su debele grede u željeznu konstrukciju srušenog mosta. Po gredama su stavljali masivne daske. Sve su to prikivali dugačkim ekserima, stezali klanfama i sajlama. Do pola noći most je bio gotov.

7. mart. *Krstac*. Odmah za Dalmatincima pošao je ka mostu jedan bataljon Druge proleterske brigade. Zamjenik komandanta brigade Lune pošao je na čelu ovog bataljona. Meni je rekao da ćemo nas dvojica skupa. Došli smo na obalu. Pomrčina. Pred nama zjapi ogromna provalija u kojoj huči Neretva. Du-

hoko dolje vidimo nekoliko baterijskih lampi. To naši inženjerci prave most. Sam se pitam kako ćemo saći kad su litice skoro okomite do vode. Ovaj teren mi je poznat do tančina. Stotine puta sam prešao preko ovog mosta prije rata. Tu sam služio kao željezničar 1940. godine. Kad god sam nosio i odnosio željeznički fenjer na ulazni signal, na mostu mi se uvijek otimao pogled na provaliju i Neretvu pod mostom. Taj most sad leži iskidan duboko dolje u Neretvi. I opet ću preći preko njega. Koristimo se baterijskom lampom. Naidosmo na trag kud su sašla dva bataljona Dalmatinaca. Kad se mora, može se sve. Spuštamo se do vode. Nevjerovatnom brzinom je naša inženjerija napravila prelaz preko srušenog mosta. Vrlo brzo se prebacila na lijevu obalu čitava brigada. Dva bataljona su krenula u streljačkom stroju u pravcu sela Krstac. Naprijed su išla bombaška odjeljenja praćena puškomitraljezima. Odmah za streljačkim strojem išla je glavnina brigade. Ovo je zaista vrlo pokretljiva jedinica. Koliko god je mogao brzo ići streljački stroj tako je i razbijao četničku odbranu. Na svakoj čuki, na svakoj kosi samo sijevaju bombe i zaštekću kratki rafali.

Išao sam sa Lunom stazom prema selu Krstac. Često smo nailazili na mrtve četnike. Koliko naši bataljoni idu brzo još brže bježe četnici. Pred nama pod selom primjećujemo čudnu pojavu. Meci sipaju iz sela dolje, a odozdo meci lete u selo. Znamo da naših jedinica nema tamo. Ujutro smo razmrsili ovaj slučaj. Četnike koji su bježali pred nama, dočekali su četnici u selu. To se potukla međusobno »jugoslovenska vojska u otadžbini«. Ovi »ratnici« nisu naučili ratovati, pa se nisu mogli snaći u ovoj gužvi.

Na ovom položaju bilo je pet četničkih brigada. Na izlazu iz sela Krstac organizovali su odbranu. Pružili su jak otpor. Bataljoni Druge brigade su odmah krenuli na juriš. Četnička odbrana raspala se u paramparčad, a njihove brigade nastavile su da bježe. Brigada je do zore zauzela selo Krstac i Dobrigošće. Sada su dva bataljona Dalmatinaca gonili četnike na desnoj obali niz vodu prema Aleksinu Hanu, a druga dva bataljona uz vodu prema Ostrošcu. Mi smo ih udarili sa boka iz sela Krstac i Dobrigošće. Pritiješnjeni uz Neretvu ostao im je samo jedan uski prolaz ka Ostrošcu. Ove dvije brigade u probodu preko Neretve pobile su i zarobile dvije stotine četnika. Pod Krstacem Druga proleterska brigada zarobila je sedamdeset četnika. To su silom mobilisani seljaci iz Crne Gore. Većina od njih su imali nekog svog u partizanima. Četnici su takve gonili

da ginu. Poslije podne su navalili četnici od Ostrošca prema selima Dobrigošće i Krstac, ali su ponovo natjerani u bjekstvo. Naveče su prešli most Četvrta crnogorska i Prva proleterska brigada.

8. mart. *Planina Breza.* Prva proleterska brigada ostala je da drži mostobran na Neretvi, a Druga kompletna divizija nastavila je da nadire obroncima Prenja ka planini Brezi.

Svanuće nas je zateklo između sela Krstac i Javorika. Svud unaokolo vodi se borba. Od Bradine do Ostrošca čujemo tešku borbu. Naša Treća divizija tuče se sa Nijemcima koji hoće po svaku cijenu da se spoje sa Italijanima i četnicima iz Mostara i da nas presijeku kod Jablanice.

Ponovo se čuje artiljerijsko i avionsko bombardovanje na Makljenu. Nijemci opet jurišaju na Pidriš, Kobilu i Vilića gumno. To nam pričaju drugovi iz Četvrte crnogorske brigade koji su sinoć prešli Neretvu. Kažu, naših ranjenika ima još puno iznad Prozora u Sćitu, Uzdolu i Rumbocima. Sporo teče prebacivanje bolnice. Nema dovoljno konja i ljudi da nose ranjenike. Moraju se sa fronta povlačiti operativne jedinice da prebacuju bolnicu.

Iz Javorika smo krenuli preko Bunara na Rečice. Tu su nas dočekali četnici, ali njihov otpor smo brzo slomili. Povukli su se na Brezu. Tu smo unaprijed očekivali jak otpor. Između planine Breze i Ljubine ima duboka i velika uvala, koja vodi od Konjica preko Celebića u Idbar i završava se sa Prenjom, koji je tu neprohodan. Pretpostavljali smo da će četnici braniti vijenac Breze po svaku cijenu, kao i planinu Ljubinu, Kiser i Vrabač, jer izgube li to propala im je ofanziva.

Divizija se primiće Brezi. Daleko dolje ispod nas u Jablanici njemačke »štuke« neprekidno bombarduju. Gađaju naš most kod Jablanice i varošicu punu naših ranjenika i tifusara.

Slušamo bombardovanje i primićemo se visovima Breze kad osuše četnički bacači oko nas. Četnici su organizovali jaku odbranu na Rečicama i sedlu Štrbine. To je jedan veliki klanac kroz koji vodi jedini put za Idbar. Brigada se razvila za borbu i krenula naprijed. Otvorila se žestoka borba. Četnici su bili u povoljnijem položaju, držali su visove i dobre kamene zaklone. Ali, proleterima i njihovim bombašima nije ništa nesavladivo. Osvojili su jedno po jedno uporište. Grmila je planina od bombi i plotuna. Četnici su uporno branili ovaj položaj. Pala je noć, koja nama ide u prilog. Četnička odbrana počela je popuštati-

Proleter i su to iskoristili i krenuli na juriš. Poginulo je i zarobljeno dosta četnika. Ostali su pobjegli u Idbar. Probijen je i ovaj četnički front.

9. mart. Idbar. Planina je sva pod snijegom. Sa Lunom sam prenoćio u jednoj kolibi. Rano izjutra u štab brigade došao je kurir iz jednog bataljona i saopštio da se predao jedan četnik. Izjavio je da je silom mobilisan i da je komunist. Drugovi su rekli da uđe. Na vratima se pojavio Risto Kalem iz sela Boraka. Prije nego je išta rekao zaustavile su mu se oči na meni. Spontano smo poletjeli jedan drugome i zagrlili se. Risti su tekle suze. Kakva slučajnost da se sretnemo. Članovi štaba brigade ne znaju o čemu se radi. Risto je ispričao kako su ga četnici mobilisali. Tek noćas je uspio da im se sakrije u jedan škrip i kad su naišli naši priključio im se. Ja sam drugovima ispričao cio slučaj sa Ristom.*

Čim sam ovo ispričao u štabu su ga ponudili da ostane sa proleterima. Risto je izrazio želju da ga rasporede u Desetu hercegovačku brigadu.

Kad se dobro razdanilo doletješe njemački bombarderi i počehše bacati bombe. Čitavu planinu preoraše teškim bombama. Hoće da rastroje naše jedinice, koje krče put glavnini. Zahvaljujući uvalama i razbacanosti naših bataljona, žrtava nije bilo mnogo.

Sa Breze prema Idbaru i planini Ljubini sad će prva prodirati Četvrta crnogorska brigada. Zato sam dodijeljen štabu te brigade. Odmah smo se počeli spuštati. Ljubina i Idbar su

* Kad je oformljen Konjički partizanski bataljon 10. septembra 1941. godine na Boračkom jezeru, Risto je među prvima stupio u bataljon. Odmah se istakao kao hrabar borac u prvim akcijama i povjeren mu je puškomitraljez. Ranjen je 25. oktobra 1941. godine u velikoj borbi protiv ustaša na Vrapču. Mi smo tada odnijeli pobjedu i između ostalog zaplijenili i jedan top. Kako se narodni ustanak širio širila se i naša slobodna teritorija. Koncem 1941. godine, Prva četa konjičkog bataljona zauzela je položaj južno od Konjica — Ljubina, Kapela, Prevlje, Ravni Kuk do Neretve. Taj položaj smo držali punih šest mjeseci. Od Prevlja do Konjica bilo je svega četiri kilometra. U ovoj četi Risto Kalem je bio vodnik. 15. januara 1942. godine skupa smo kandidovani za članove KPJ. Skupa smo živjeli u istoj partijskoj ćeliji. Marta 1942. godine skupa smo postavljeni za članove komande čete. Risto je postavljen za političkog komesara Prve čete, a za zamjenika političkog komesara Stjepan Šulentić Šula iz Mostara. Komandir čete je bio Ante Sarić, zvani Rade Španac, a zamjenik komandira ja. Četa je brojala 156 boraca. Kako je četnička izdaja uzimala maha u čitavoj Hercegovini zahvatila je i naš konjički bataljon, pa i našu četv. Četnički ele-

puni četnika. Bataljoni su se rasporedili tako da obuhvate četavu Idbarsku uvalu od Bukova laza pod Tisovicom do zaseoka Rajića i Čosića.

Bataljoni preko Bukova laza su otišli ranije da bi presjekli odstupanje prema Tisovici. Ovi bataljoni su i otpočeli prvi borbu sa četnicima. Vatra se proširila na čitavu Idbarsku kotlinu. Četnici se nadaju Nijemcima od Čelebića pa su pružili žestok otpor. Idbarska kotlina, opkoljena sa svih strana visokim planinama Brezom, Tisovicom i Ljubinom, ječi od silne grmljavine plotuna, rafala i bombi. Odbijajući se od planine sve se ovo slilo u jednu huku.

Rijetko je naći neko selo u našoj zemlji da je ograđeno sa svih strana visokim planinama kao Idbar. Izgledalo je da se neće dugo rasplesiti gužva u ovoj kotlini. Pa ipak se brzo razmrсило. Borba se privodila kraju. Na bojištu je ostalo dosta četnika. Jedni su bježali valom prema Čelebiću, a drugi prema Ljubini. Konačno se stišalo u Idbaru.

Stab brigade je sišao u zaselak Rajiće pred kuću našeg odbornika Nikole Rajića. Pred kućom čeka preko stotinu zarobljenih četnika. Jedan komandant bataljona raportira štabu brigade o rezultatu borbe i o zarobljenim četnicima.

Prikupljaju se jedinice iz borbe. Politički komesar Četvrte crnogorske brigade održao je govor zarobljenim četnicima. Počeo je sa riječima: »Braćo Črnogorci! Na nezgodnom se mjestu sastadosmo. Žalosno je ovo naše viđenje, a još žalosniji pozdrav u ovim našim gudurama. Okaljaste ime crnogorsko, okaljaste

menti sproveli su ilegalnu organizaciju u četi. Noću između 14. i 15. juna 1942. godine četnici su stupili u oružanu akciju. U toku noći su mučki poubijali komuniste na položaju. Pobili su ili povezali sve skojevce i ostale borce muslimane i Hrvate.

Kad su ovo sve obavili mučki, a da se metak nije čuo, napustili su položaje i opkolili osnovnu školu u Bijeloj u kojoj se nalazila komanda čete. Sa komandom čete u školi se nalazilo još trideset komunisti i skojevaca. Prije zore u tri sata dok smo još spavali izmoredni jučerašnjom borbom i stalnim bombardovanjem artiljerije iz Konjica, četnici su navalili na nas sa bombama, puščanom i mitraljeskom vatrom. Spasila nas je odlučnost. Odmah smo otvorili vatru na četnike sa svih prozora i vrata. Nas je bilo 30, a četnika 130. Razvila se ogorčena borba na život i smrt. U blokadi smo se borili punih 17 sati. Nas 12 uspjeli smo da se probijemo iz blokade. Ristu Kalema su tada uhvatili četnici. Zahvaljujući mnogobrojnoj rodbini ipak ga nisu ubili. Risto se uključio u partijsku organizaciju na Borcima i kao komunistu radio do danas. O radu ove partijske organizacije naš bataljon ima i izvejštaj od sekretara organizacije Nikole Draganića.

svijetlo oružje, okaljaste obraz pred svijetom«. Komesar je po-
minjao njihove djedove i pradjedove, Njogoša i Vuka Mandu-
šića. Na kraju je rekao: »Koji od vas nisu okaljali ruke krvlju
našeg napaćenog naroda, neka se late oružja i speru izdaju.
Neka dokažu da su sinovi slavne Crne Gore. U borbu protiv
okupatora i domaćih izdajnika«. Dok je komesar govorio njima
su tekle suze. Jedan je prekinuo komesara: »Božiju ti vjeru
zadajem, niko mi u soju nije bio izdajnik, pa neću ni ja, no su
me one rđe silom nagnale«. Iz stroja počеше po imenu dozivati
naše borce iz četa, svoje rođake i komšije i uvjeravati ih da
su silom mobilisani i da će oni borbom i životom dokazati da
nisu izdajnici svoga naroda.

Kad je komesar rekao da stanu na jednu stranu oni koji
žele u Narodnooslobodilačku vojsku, a na drugu koji žele kući,
svi su uglas povikali: »Svi ćemo u partizane«. I zbilja, svi su
raspoređeni po bataljonima i četama.

Stigla je i Druga proleterska brigada. Vrš se priprema za
razbijanje četnika na Ljubini.

Poslije podne smo saznali da je naša Treća divizija noću
između 8. i 9. marta potukla i razbila Nijemce na čitavom frontu
od Ostrošca do Ivan-planine. Sabila ih je u Bradinu i Konjic.
Mnogo ih je pobila. Ona je spasila lijevi bok naše glavnine.

10. mart. Ljubina. Prije zore krenuli smo iz Idbara pre-
ma Ljubini. Na njoj su jake četničke snage. Nadaju nam se, pa
su zauzeli položaj po visovima planine. Naperili su sve mitra-
ljeze prilazima njihovog položaja. I ne pomišljaju da se povuku.
Ima ih puno. Šest brigada, a svaka brigada ima oko 400 četnika.
Još im pristižu pojačanja od Glavatičeva.

Mi četnike moramo razbiti na Ljubini, jer nemamo dru-
gog puta za Bijelu i Borke. Lijevo nam je Konjic pun Nijemaca
i ustaša. Moramo ga zaobići. Desno su nam besputni visovi Pre-
nja. Penjemo se kao uza zid. Prije 18 dana istom ovom stazom
peo se naš bataljon. Tada nam se četnici nisu nadali. A danas
znamo i mi i oni da ćemo se potući.

Zora se nazirala. Bataljoni su se u borbenom rasporedu
primicali četničkim položajima. Bombaška odjeljenja otpuzaše
ka četničkim uporištima. Četnici prvi otvoriše vatru. Zagrmise
hombe i sa jedne i sa druge strane. Naši bombaši su se privukli
i bombe bacaju na određeni cilj, a četnici nasumice. Još se nije
dobro razdanilo. To brigada koristi da se što prije izbaci na
"visove Ljubine. Poslije bombi zasuše mitraljezi. Jedan bataljon

na desnom krilu brigade već se izbacio na visove u Raptima i bočno udario na četnike. On je otišao nešto prije drugih bataljona. Već je uzdrmao lijevo krilo četničkog položaja. Na tom sektoru čujemo žestoku paljbu, a odmah zatim povike Crnogoraca. To bataljon juriša. Već se razdanilo. Vidimo kako lijevo četničko krilo bježi. Ovo je omogućilo da se i ostali bataljoni izbace na prve kose. Jedan bataljon se i na našem lijevom krilu izbacio na vis Čovjek. Četnici se počеше kolebati i na centralnom sektoru — na klancu. Bataljoni krenuše na juriš. Ječi Ljubina od silnog praska i vike.

Bataljon na desnom krilu duboko prodro preko Rapta ispod Prenja i već izbio na Polom. Brigada je razbila četnike na čitavom frontu. Do naveče je očišćena čitava Ljubina od četnika.

11. mart. Bijela. Štab brigade smjestio se u jednu kolibu. Oko pola noći počеше tući neprijateljski topovi i bacači po Ljubini. U isto vrijeme ču se paljba na izlazu Ljubine iz pravca Konjica i Bijele. Počеше dotrčavati kuriri u štab brigade. Iz bataljona javljaju da su četnici udarili na brigadu. Ovo je neobičajeno. Četnici noću rijetko napadaju. Oni se vladaju kao i njihovi gospodari Italijani i Nijemci. Po danu napadaju, a noću logoruju. U logoru se pale mnogobrojne vatre. Ja se ne sjećam u ratu kada su četnici po noći izveli veću akciju na naše snage. Oni po noći samo upadaju u naša sela i kolju nemoćne i bez oružja. To je kapetan Vojislav Lukačević, komandant konjičke grupe četnika, noćas primijenio našu taktiku — iznenadni noćni napad. Brigada vična noćnoj borbi brzo je razbila četnike. Pobjegli su u Bijelu.

Osvanuo je vedar dan, ali veoma hladan. Sva je planina pod debelim snijegom. Od silnog mraza sniježni pokrivač odsijeva da se ne može gledati u njega. Dolje ispod nas u Konjicu i Bijeloj snijeg prošarao zemlju. I to nas vuče da što prije idemo odatle. Kako li će preko ove planine po ovalikom snijegu prijeći naši ranjenici i tifusari. Čitava Druga divizija nalazi se na ovom sektoru od Idbara, preko Ljubine do Poloma više Bijele,

Rano izjutra štab Četvrte crnogorske brigade izašao je na osmatračnicu na vis Čovjek. Nalazi se na centralnom dijelu Ljubine, nadnesen nad Konjic. Odavde se vidi sve u Konjicu i Bijeloj i čitava Ljubina. Desno od nas je Druga proleterska, a lijevo Druga dalmatinska brigada.

Noćas su četnici odbijeni. Sad se prestrojavaju. Očito se vidi da će nas i danas napasti. Hoće da nas zbace sa Ljubine i spriječe naše dalje prodiranje. Ima ih puno. Samo u Bijeloj ih ima u šest brigada oko tri hiljade. Sa osmatračnice posmatramo jednu dugačku četničku kolonu kako silazi sa Boraka u Bijelu. Čelo kolone je stiglo u Gornju Bijelu, a začelje još na Vrapču. Kolona je dugačka nekoliko kilometara. Po snijegu se ističe kao crna zmija kada vijuga po pijesku. Oko dvije hiljade ih ima u koloni. Znači pet hiljada četnika samo na ovom sektoru vrši na nas ofanzivu.

Mi smo se izbacili na Ljubinu. Ali opasnost nije prošla. Lijevo nedaleko ispod nas je Konjic pun Nijemaca i ustaša. Tri puta smo ga napadali ali bez uspjeha. Sad ga treba zaobići. Desno je surovi Prenj, na ovom mjestu najneprohodniji. Njegovi visovi zaobljeni debelim sniježnim pokrivačem visoko štrče nad nama. Gore niko ne može. Gore sada uopšte nema života. I divljač je pobjegla u podnožje.

Ovde će biti odlučujuća bitka sa četnicima. Čudna sudbina ovog mog rodnog sela. Nekada mirna pitoma vala, šest do sedam kilometara južno od Konjica, sada veliko poprište borbe. Ovim uskim tjesnacom proći će glavnina naše Narodnooslobodilačke vojske — od vrhovnog komandanta do posljednjeg borca i ranjenika. Svi oni će ovo moje mjesto zapamtiti samo po zlu, jer baš tu Draža Mihailović sa svojim četnicima organizuje odlučnu odbranu. Mnogi naši borci, ranjenici i tifusari u ovoj vali ostaviće svoje živote, boreći se protiv udruženih neprijatelja naše zemlje. Njihova rodbina pominjaće ovo moje selo kao grobnicu njihovih očeva, sinova, braće i sestara. Ni ja, ni stanovnici Bijele nismo krivi što je ratna »sreća« dodijelila ovakvu sudbinu sela.

O svemu ovome razmišljam i dogledom posmatram ovu nesretnu valu. Samo vidim ogromnu masu četnika, zacrnjeli se kao crna zemlja.

Najviše mi se otima pogled na moju kuću ne bi li ugledao koga od svojih, ali oko nje vidim samo četnike. Komandant brigade Vako Đurović pita me koja je moja kuća. Pokazao sam mu na usamljenu kuću u Gornjoj Bijeloj, pokrivenu crijepom pa se dobro ističe. Pomoću dogleda komandant primijeti da je tu nekakav četnički štab, jer pred kućom ima dosta jahaćih konja. U kuću stalno ulaze i izlaze četnici. Pričao sam mu kako smo je napravili pred rat i da sam dosta znoja i snage ostavio gradeći je. Nas tri brata nosili smo kamen i pržinu iz potoka na

traljama. Vukli smo grede iz Rakova laza po noći da nas šumar ne bi prijavio. Danas je četnici koriste za svoj štab u borbi protiv nas. U kući je samo stara majka i nejak a bratova djeca, i to ako su živi.

Spremamo se i mi i četnici za napad. Oni su nas prije napali. Oko pola dana na čitavom frontu od Rakova laza ispod Prenja do Prevlja više Konjica sva četnička masa je pošla da nas napadne. Još od jutros topovi i bacači iz Konjica i Prevlja tuku po Ljubini. Oko naše osmatračnice granate sve preoraše. Ali vrh gdje se nalazimo je teško pogoditi. Ako granata podbaci za pola metra udari u stijene i rasprsne se kao jaje. Kada promaši preko nas i za 10 santimetara granata ode u valu 200 metara od nas.

Komandant Vako je čitav dan od zore na osmatračnici. Rijetko sam vidio upornijeg čovjeka. On je tu primao izvještaje, izdavao naređenja i pravio plan za napad.

Četnici su krenuli najprije u kolonama. Kolone su se razvijale u strijelce. Takva tri streljačka stroja jedan iza drugoga podilazila su našim položajima. Komandant reče: »Oho, evo četnici imaju ofanzivnu namjeru«. Kazao je to veoma mirno.

Već su se primakli na oko 500 metara. Pucaju iz svih oružja i urliču. Naši su bataljoni zaposjeli položaje i mirno čekaju. Partizani nikada ne otvaraju vatru na velikom odstojanju.

Najhrabrija kolona bila je njihovo lijevo krilo. Iz Rakova laza, ispod samog Prenja izbila je preko Siljevica na Polom i udarila na Drugu proletersku brigadu. Tu je i otpočela borba. Bilo ih je puno, pa su računali da će naše potisnuti. Čula se brza paljba i sa jedne i sa druge strane. Ohrabreni ovom svojom kolonom, koja se visoko izbacila i udarila u naš desni bok, četnici su na čitavom frontu pošli naprijed. Razvila se žestoka borba. Na centralnom frontu iz pravca Smrčeva dola i Kapele žestoko navaljuju na Četvrtu crnogorsku brigadu. Jurišaju. Osmatračnica komandanta Četvrte crnogorske brigade našla se u prvoj borbenoj liniji. Vako je komandovao svojom brigadom sa tog mjesta do konačnog ishoda borbe. Naši bataljoni su stajali kao bedemi i odbijali sve četničke nasrtaje. Na desnom krilu Srbijanci su potisli četnike do Majdana. Nakon dva sata teške borbe četnici su ustukli na čitavom frontu. Postepeno se borba stišavala, ali nije prestala. Štabovi brigada su razrađivali posljednje detalje borbene zapovijesti štaba divizije za opšti napad i razbijanje četničkih bandi.

Druga proleterska brigada nastupaće desno ispod Prenja, preko Rakova laza i treba da izbije na visoravan Kiser do Vrapca. Zadatak joj je da razbije četničko lijevo krilo i udari četnicima s boka i leđa.

Četvrta crnogorska treba da udari neprijatelja u centar, kroz Bijelu i da izbije na Paklinu do Vrapča.

Druga dalmatinska brigada će nastupati na našem lijevom krilu ispod Ljubine, a iznad samog Konjica preko sela Zaslavlja, Zabrdā, Turije i zauzeti položaj Kapela, Prevlje do Cagara. Njen je zadatak da glavnini naših snaga služi kao lijeva pobočnica. Mora se spriječiti neprijatelj da ne prodre iz Konjica u Bijelu.

Početak napada divizije određen je u tri sata poslije podne.

Ja sam ponovo dobio zadatak da idem sa štabom Druge proleterske brigade. Odmah sam otišao na Polom u štab brigade. Drago mi je što ću opet biti sa Lunom. Štab brigade pravi plan i zapovijest štabovima bataljona. Ibro Šator im pomaže. Mene koriste kao poznavaoca terena. Tu poznajem svaku stazu i stopu zemlje.

Na frontu je kratko zatišje. Borci umorni i neispavani pospaše pored vatri u kolibama. Pred kolibom štaba brigade u Polomu leži mrtav jedan drug. Kažu da je bio rukovodilac. Pokriven je starim vojničkim ćebetom. Poginuo je na jurišu. Treba ga na brzinu sahraniti, jer se primiče čas opšteg napada. Za koji trenutak treba poći u borbu. Nekoliko drugova kopaju raku noževima. Snijeg je debeo, a pao je na smrznutu zemlju. Teško se otkida zemlja, kao da je od kamena. Zagrnuse ga više snijegom nego zemljom. Sahranjen je sa vojničkim počastima. Razmišljam, hoće li mu rodbina ikada pronaći kosti. Osta u ovoj planini, a divizija polazi u borbu.

Došao je čas napada na ovu veliku skupinu četnika. Jednovremeno su krenuli devet bataljona Druge proleterske i Četvrte crnogorske brigade. Milina je gledati ove naše ratnike. Kad je naređeno »pokret«, borci se bude, pritežu, smiju, šale i zadirkuju jedan drugoga. Polaze u borbu hladnokrvni kao na neki svakidašnji posao. Devet bataljona krenu u devet kolona. Kolone se razviše u čete, a čete u vodove. Obrazovao se veliki streljački stroj. U isto vrijeme je krenula Druga dalmatinska, kao lijeva pobočnica divizije, da zauzme Kapelu i Prevlje više Konjica.

Sa osmatračnice Poloma lijepo se vidjelo nastupanje čitave Druge divizije.

Osuše četnici iz svih svojih oružja. Naši se samo prebacuju od kamena do kamena, od bukve do bukve. Divizija nastupa kao nezadrživa poplava, koristeći svaki zaklon. Mnogobrojni mitraljezi i minobacači osiguravaju nastupanje naših strijelaca. Kako koji bataljon stiže do četničkih položaja najprije počinje borbu bombama i odmah juriša. Zametnu se žestoka borba. Četnici su pružili jak otpor, jer su se uzdali u brojčanu nadmoćnost. Naročito je bila žestoka borba na Beginu dolu više Majdana. Tu je došlo do borbe prsa u prsa. Tuklo se samo bombama, noževima i kundacima. Naši su bili vještiji i bolji ratnici. Razbili su četnike i najterali ih da u panici bježe prema Bijeloj, ostavljajući za sobom mrtve i ranjene. Usput su unosili paniku i među ostale četnike. Dok se vodila borba na centralnom dijelu fronta, bataljoni Druge proleterske su ispod Prenja, preko Rakova laza izbili na Šuplji kuk i Grude za leđa četnicima u Bijeloj.

I Crnogorci su razbili neprijatelja na svom putu i jure ga preko Smrčeva dola i Jakovljevića gaja ka Bijeloj.

Dalmatinci su se uklinili između Nijemaca u Konjicu i četnika u Bijeloj i zauzeli Kapelu i Prevlje. Ova brigada je odsjekla sluge od gospodara i osigurala lijevi bok glavnini. Sve se skrhalo u Bijelu. Ni hiljade gromova ne bi izazvalo onakvu grmljavinu. Četnici su poraženi. Ginu, bježe, predaju se, vlada jedno opšte rasulo.

Bitka je dobivena. Primiče se noć. Druga proleterska je izbila na visoravan Kiser do Vrapča. Četvrta crnogorska je zauzela Paklinu do Vrapča.

Sa svih položaja poletješe ugovorene rakete. Prva zelena raketa napravi luk od Vrapča preko sela Boraka. To brigade javljaju štabu divizije da je izvršen zadatak.

Dalmatinci su ostali u pobočnici glavnim snagama na Kapeli i Previju, a Crnogorci i Srbijanci su produžili da gone četnike preko Boraka i Glavatičeva prema Nevesinju. Šator, Brstina i ja, trčeći sa bataljonima, sišli smo u Bijelu. Na našem putu smo nagazili na više četničkih leševa. Naročito ih je dosta poginulo na Beginu dolu. Među četničkim leševima prepoznao sam i jednog komšiju. Stigli smo više moje kuće. Požurio sara da što prije saznam nešto o majci. Već se bilo smračilo. Otvorih vrata i u prvi mah mi se učini sve pusto u sobi. Petrolejska

lampa uvijena pa žalosno svijetli. Ugledah majku za peći. Sjedi na niskoj klupici. Ruke presamitila preko koljena, a glavu naslonila na ruke. Tako podnmljena sjedi nepomična. U plehnatoj peći pucketa vatra. Sve je pobjeglo i sklonilo se od borbe, a ona je ostala sama. Majka niti je mogla, a niti htjela ići iz kuće. Ona se nije bojala smrti i svejedno joj je bilo hoće li živjeti. Čula je da sam poginuo, ali svaka majka se uvijek nada. Prije četvrt sata je ovud prošla prva naša jedinica i ona je presretna izašla pred partizane. Nadala se da ću sa prvima doći. A kad me nije bilo povukla se u sobu. Obuzimala je zla slutnja da me više neće vidjeti.

Sva trojica smo joj nazvali dobru večer. Ona je samo odgovorila »dao bog dobro« ali se nije ni pomakla, a kamoli glavu okrenula. Došao sam više nje i upitao je: »Kako si majko«. Tek tada me prepoznala po glasu. Brzo se trgla, ustala, pružila obadvije prema meni i drhtavim glasom rekla: »Blago meni do boga miloga«, ali se opet skrhalo na stolicu. Od uzbuđenja joj pozlilo. Dao sam joj vode da pije. Bilo joj je bolje. Ona je samo ponavljala: »Blago meni do boga miloga«. Ibro Šator i Dušan Brstina stoje nasred sobe. Majka me ljubi i miluje po licu, po rukama, po prsima, ne odvađa se od mene. Meni je neprijatno što ne primjećuje moje drugove, Majka je jedva došla sebi. Zaprepastio sam se koliko se majka izmijenila. Više je ostarila za ovih devet mjeseci, nego ranije za devet godina. Nije težila ni četrdeset kilograma. Za kratko vrijeme mnogo se pogurila. Jedva je govorila. Nevjesta poginulog brata spremala nam je večeru, odnosno večeru su spremili četnici, samo nam je ona postavila na sto. U jednom velikom kazanu četnici su skuhalo puru. Čak su je i zamiješali, ali je nisu ni okusili. Bila je još topla, ali je to bila jedina hrana koju smo zatekli. Četnici su sve opljačkali. Odnekud se našlo malo masla, pa smo je i pomastili.

Komšije su saznale da sam došao pa su se počele iskupljati. Napunila se soba. Najviše ih je bilo muslimana. Ovo sijelo smo iskoristili u politički skup. Sva trojica na smjenu smo im govorili. Mnogo smo govorili o brastvu i jedinstvu. Dođe i štab Druge divizije. Smjestio se u drugu sobu. I oni su večerali četničke pure. Odmah postaviše radio-aparat. Slušala se »Slobodna Jugoslavija« i Moskva.

Majka blista od sreće. Misli da je došao kraj njenim patnjama. Kaže: »Neće me više ponižavati oni dušmani«, a i ne

pomišlja da smo mi samo na prolazu. Ni ja ni ostali drugovi nećemo da joj pomutimo njenu večerašnju radost.

12. mart. Bijela. Rano izjutra pozvao me Peko u štab divizije. Naredio mi da što prije oformim narodnooslobodilački odbor radi prikupljanja hrane, određivanja vodiča, organizovanje nošenja ranjenika i drugih potreba vojske. Trebalo je da održavam političke konferencije i pomažem odboru sve dok naiđe naša zaštitnica, a onda da se uputim u svoju jedinicu. Rekao mi je da će u zaštitnici biti Treća krajiška ili Treća sandžačka brigada.

Poslije razgovora štab je krenuo za Borke. S njim su otišli Šator i Brstina.

Odmah izjutra neprijateljska artiljerija počela je tući Bijelu i Drugu dalmatinsku na položaju Kapele i Prevlja. Doletješe i avioni. Njih devet poče bombardovati zaselak po zaselak u Bijeloj. Dalmatinci vode žestoku borbu sa Nijemcima koji nadiru iz Konjica u Bijelu.

Večeras sam održao konferenciju u kući Mitra Janjića. Na konferenciji je bilo Srba, Hrvata i muslimana. Na ovakvom skupu trebalo je najviše govoriti o bratstvu i jedinstvu naših naroda. Kroz ovu temu lako je bilo raskrinkati sluge okupatora ustaše i četnike, koji su mnogo zla napravili baš u ovom selu.

13. mart. Bijela. Sinoć na konferenciji smo se dogovorili da se oformi narodnooslobodilački odbor. U odbor su ušli jedan Srbin, jedan Hrvat i jedan musliman — Mato Janjić, Ilkan Vidačković i Zajko Ramić. Održao sam sastanak sa odborom i odredili smo zadatke.

I danas je Bijela bombardovana artiljerijom i avijacijom. Vodiči pričaju da je Druga proleterska brigada zarobila mnogo četnika na Borcima.

14. mart. Bijela. Žalosno stanje smo zatekli u Bijeloj. Za devet mjeseci naše odsutnosti četnički koljači su zaveli skoro sve srpsko stanovništvo. Ispred naše vojske pobjegli su svi mlađi punoljetni muškarci. Čak su pobjegle i žene sa djecom. Četnička propaganda je uzela velikog maha u narodu. Vjerovali su u njihove laži i klevete. Zato je sve pobjeglo od nas. Htio sam da sa što više ljudi i žena razgovaram. Pošao sam da ih tražim. U Alagića krču sam našao nekoliko žena sa djecom. Nisu mi se

nadali. Svi su me gledali sa nepovjerenjem. Jedino mi se obrađovao mali Risto, sin starijeg brata. Sa dječijom radošću potrčao je meni u naručje. Zapitkivao me o svemu.

Iz šume je izašao moj rođak Sava. To je star čovjek, pa opet je pobjegao od nas. Nasio je četničkoj propagandi, da mi ubijamo svakog ko vjeruje u boga. Napisao sam jedno pismo Bijeljanima koji se kriju da odmah dođu u selo i poslao ga po Savi.

Sakupilo se oko petnaest žena i domaćina. Govorio sam im o sigurnoj pobjedi narodnooslobodilačke borbe i sramnoj izdaji četnika.

Dolje u selu avioni bacaju bombe, mitraljiraju, artiljerija tuče iz Konjica — sve preoraše.

15. mart. Bijela. Cim je svanulo artiljerija iz Konjica počela tući Bijelu. Prebirala je čitavu valu. Doletješe i avioni i počeli bacati teške bombe. Već četvrti dan Nijemci bombarduju ovo selo. Naveče počeli sa Ljubine silaziti u Bijelu prvi lakši ranjenici. U moju kuću dođe jedna porodica — otac i majka sa sinčićem. Mali je imao oko šest godina. Svi su strašno izmršavili i iscrpljeni. Mali je živi kostur. Noge i ruke su mu — kost i koža. Iz očnih duplji vire dječije oči, ali im je pogled ozbiljan i zabrinut kao i u roditelja. Teška sudbina i u ove naše djece. Sazrijevaju prije vremena. Podnose hladnoću, glad i sve ratne strahote, kao i njihovi roditelji. Ne plaču, pa čak se i ne tuže na nedaće.

Otac djeteta je zamolio moju majku da dà nešto djetetu da pojede. Majka je uzela maloga na krilo, milovala ga i plakala. Donijela je nekoliko kuhana krompira i četničke pure. Ostalo je još malo — majka je štedjela za mene. Rekao sam joj da donese sve što ima pure i da stavi pred ovu porodicu. Žalosno je bilo gledati kako mali alapljivo jede puru staru pet dana.

Ko zna hoće li ijedno od njih preživjeti rat. Neprijatno mi je da pitam ko je ova porodica, da me ne bi pogrešno razumjeli zbog hrane.

16. mart. Bijela. Selo je osvanulo puno ranjenika i bolesnika. Čitavu noć su silazili sa Ljubine. To su bili lakši ranjenici i rekoalescenti, koji su prebolovali tifus. Ima ih preko hiljadu i pet stotina. Razmiljeli se po čitavom selu. Svi smo čitavu noć bili na nogama da nekako smjestimo ovu bolnicu. Ali ni štabovi ešelona, ni Narodnooslobodilački odbor nisu mogli zavesti pot-

pun red. Tražili su hranu i gdje bi je moglo biti i gdje ne bi. Uzimali su sami, pa i otimali. Lože vatre gdje god im padne na um. Uz drvene kolibe, plastove sijena i slame. Lože plotove, ljese, sinije, paraju krov — lože sve što je drveno, bez obzira čemu služi. Dosta je izgorjelo koliba, pojata i plastova stočne hrane. Sve je bilo razgrađeno i razbacano. Ozimi usjevi koji su se tek pomolili iz zemlje na proljetnom suncu potpuno su ugaženi.

Kad se razdanilo avijacija i artiljerija počеше bombardovati selo. Nisu morali ništa gađati. Gdje god padne koja avionska bomba ili granata u ovu valu nekoga će raniti ili ubiti ili neku kuću srušiti. Velika je i teška ova naša borba.

Kuriri pričaju da je jučer, 15. marta, prešla most kod Jablanice Treća krajiška brigada. To je posljednja naša jedinica koja je prešla Neretvu na lijevu stranu. Više nema naših snaga na desnoj obali. Kad Krajišnici stignu u Bijelu više neće biti opasnosti za naše ranjenike i tifusare.

17. mart. Bijela. Noćas su lakši ranjenici i tifusari krenuli za Borke i Boračko jezero. Štabovi ešelona > bolničko osoblje namučili su se da sakupe bolesnike. Taman jedne sakupe, drugi se razilaze. Na koncu ih je krenulo oko pet stotina u prvoj partiji. Treba do zore da svi krenu za Borke, jer je velika koncentracija bolnice u Bijeloj. Ovo selo neprijatelj svaki dan bombarduje od zore do mraka. Ovih preko hiljadu i pet stotina lakših ranjenika i bolesnika danas će biti van opasnosti. Da nam je samo izdržati da nam Nijemci ne prodru kroz dvije vale do naše bolnice, i to ovdje iz Konjica u Bijelu i iz Čelebića u Idbar. Žestoka se borba vodi nedaleko od Idbara. Nijemci su prodrli do ranjenika u Idbaru naoko dva likometra. Naša Prva dalmatinska brigada vodi ogorčenu borbu sa Nijemcima u klancu između Idbara i Čelebića.

Treća sandžacka je smijenila Drugu dalmatinsku brigadu na Kapeli, Previju i Paklini. Dalmatinci su otišli u sastav svoje divizije, a sad Sandžaklije odbijaju nasrtaje Nijemaca i ustaša iz Konjica u Bijelu.

Danas je stiglo još dvije stotine pješaka-tifusara. Nisu imali sreću ni da se odmore. Morali su odmah poći za Borke. Iz kolone i sa najmanjih stanki ovi ispaćeni i izgladnjeli ljudi upadaju u prazne i opustjele kuće da traže hranu. Iz kuća izlaze razočarani. Rukovodioci jedinica i bolničari ih upozoravaju, iskupljaju i požuruju.

Danas je šesti dan kako Nijemci bombarduju selo.

18. mart. Bijela. Rano izjutra su došla sva tri odbornika. Iznose poteškoće. Sve je izbjeglo iz sela. Ne mogu nikoga naći za vodiče, a kamoli za nošenje ranjenika. Kad ne mogu da nađu vodiča, oni se nude sami i vode naše jedinice — Bijela — Borci.

Otišao sam u zaselak Sućešnica, kod Jakovljevića kuća da nekoga angažujem da pomogne odboru. Našao sam sve potpuno pusto. Od stanovnika nema ni jedne osobe. Bombardovanje je sve razrušilo. Nekoliko grupa tifusara lože vatre u ovim ruševinama. Kod jedne vatre sjede tri tifusara. Živi kosturi i čelavi. Ništa ih se ne tiče oko njih. Peku nekoliko krompira. Na vatru koju su naložili bacili su jedne drvene vile, dvoje-troje grabulja i jednu klupu. Rekao sam im da je neprijatelj tu na tri do četiri kilometra i da pođu za Borke, lako se čula ogorčena borba na Kapeli i Previju, jedva sam ih ubijedio — skoro natjerao da pođu. Pokazao sam im put i otišli su u pravcu Boraka.

Danas je bio težak dan za našu bolnicu. Od sinoć je trebalo prebaciti iz Bijele do Boračkog jezera oko 1.700 pješaka — bolesnika, a iz Idbara preko Ljubine u Bijelu stiže oko 2.300 novih ranjenika i tifusara.

Poslije podne su počeli silaziti sa Ljubine u selo. Nemoguće je prikazati prizor za ova dva dana u Bijeloj. Jedna dalmatinska brigada iz Devete divizije nosila je preko 200 teških ranjenika na nosilima. Borci su se jedva držali od iscrpljenosti. Padali su zajedno sa nosilima. Ranjenici su ječali. Hladnoća i glad izmrcvarili ranjenike koliko i njihove teške rane. Na ulazu u Gornju Bijelu rukovodilac kolone je naredio da se stane. Borci spuštaju nosila gdje se koji zatekao. Odmah za njima idu teški ranjenici na konjima. Ima ih oko 900. Jedva se drže na konjima. Pošto je jaka strmina ranjenici spuzali za vrat konjima pa se tako sve kreće ka selu. Padaju, škripe zubima, traže pomoć.

Nije bilo konjovodaca koliko konja, pa su konji po selu nosili ranjenike kuda su htjeli u potrazi za hranom. Za konje je bilo još manje hrane nego za ljude. Zato su padali više od ljudi. Konji nisu mogli izdržati ono što su naši borci trpjeli.

Za konjanicima se jedva vuklo oko 1.200 tifusara. Noćas se u Bijeloj nalazi oko 2.300 ranjenika i tifusara, jedna brigada Dalmatinaca iz Devete divizije i dvije brigade Sedme divizije. Tu je još i preko 1.000 konja. Sve je to trebalo nekako smjestiti, a gdje? Nikad u životu nisam vidio toliko vatri, koliko

noćas u Bijeloj. Mart je u ovom selu pod Prenjom hladan, a ipak su borci prenoćili pod vedrim nebom. Ranjene smo smjestili po kućama. Među njima naidoh na Mehu Trbonju. Obradovao se kad me vidje. »Daj, burazere, nađi nešto da pojedem, gladan sam«, obrati mi se Meho. Sve sam pretražio, ali uzalud. U selu nije bilo više ništa što se moglo jesti. Više se našlo hrane u našim intendaturama nego u selu. Čitavu noć komanda bolnice, štabovi ešelona, odbor i svi ko je mogao išta pomoći, bili su na nogama i brinuli se o bolnici. Ima dosta novih ranjenika.

19. mart. Bijela. Osvanuo je vedar dan, ali mi mu se nismo veselili. Bolje bi bilo da su se spustili oblaci do zemlje. Dosad Nijemci nisu propustili ni jedan dan da nas ovdje nisu bombardovali, pa će sigurno i danas. Komanda bolnice, štabovi ešelona i sve bolničko osoblje čitavu noć su središali bolnicu. Izjutra su ranjenike iznosili iz kuća u jaruge i potoke i maskirali ih od avijacije.

Kao i obično artiljerija iz Konjica je nastavila da tuče po selu. Kasnije dođoše »štuke« i počеше zavijati sirenama i zaselak po zaselak bombardovati. Dosta je poginulo ranjenika i bolesnika.

Sandžaklije vode žestoku borbu na Previju i Kapeli. Nijemci hoće da po svaku cijenu prodru u selo, jer su znali da se glavnina naše bolnice nalazi u Bijeloj. Treća sandžačka brigada opet zna šta bi značilo da oni upadnu među naše ranjenike. Tako se razvila borba na život i smrt — prsa u prsa. Neprijatelj se okomio na našu bolnicu. Hoće da je uništi. Teško je vjerovati da je ikad u istoriji ijedna vojska tako histerično jurišala na ranjenike kao ovog puta Nijemci, Italijani, ustaše i četnici. Gdje god primijete nosila tuku artiljerijom, tuku iz aviona najtežim bombama, mitraljiraju, jurišaju pješadijskim jedinicama, čine sve da dotuku već polumrtve.

Bijela je udaljena od Konjica svega šest kilometara. Do nje vodi cesta od Konjica sve do Rakova laza pod Prenjom. Ovom cestom mogu saobraćati sva motorna vozila, pa i tenkovi. Od Konjica do izvora rijeke Bijela pod Prenjom postoje putevi i sa jedne i sa druge strane rijeke. Nimalo nije dobro što se u ovoj vali bolnica zadržala.

Borci koji silaze sa Ljubine pričaju da su danas Italijani i četnici prodrli u Idbar, a da se naša zaštitnica — Treća krajiška brigada, izbacila na Ljubinu. I štab Prve divizije je u Bijeloj.

Svi jedva čekamo da se smrači, da prestane bombardovanje. I bolnica se ne može po danu dalje pomicati. Vrš se pripreme da se noćas što veći broj ranjenika i bolesnika prebaci na Borke. Kad se mislilo da je sve sređeno za pokret, naveče su Krajišnjaci donijeli iz Idbara preko Ljubine u Bijelu preko stotinu teških ranjenika. To su novi ranjenici u borbama sa Nijemcima i Italijanima i stari ranjenici koji su bili ostali u Idbaru. Krajišnici su pod borbom nosili ranjene drugove samo da ih spasu od fašista. Nosili su ih na kolju, na puškama, na leđima, na ćebadima samo da nijedan ne ostane. Nijedan ranjenik ne ječi, već od bolova samo škripi zubima. Ni za njih nema odmora. Do zore moraju svi teški ranjenici biti izneseni na Borke.

20. mart. Bijela. Bijela je krajnja tačka neprijateljevog opkoljavanja u ovoj teškoj neprijateljskoj ofanzivi. Kad se naša bolnica izbaci na Borke, a zaštitnica na Kiser i Vrabač, mi smo izvojevali potpunu pobjedu nad neprijateljem.

Još od noćas bolnica se počela prebacivati naprijed. Dvije brigade iz Devete divizije nosile su teške ranjenike. Štabovi ešelona i bolničko osoblje su iskupljali svoje jedinice i spremali se za pokret. Pored svih teškoća ipak je sa ranjenicima išlo lakše nego sa tifusarima, koji su se rasuli po čitavoj vali u potrazi za hranom. Konja nije bilo koliko bolesnika-konjanika. Zato su se konji morali vraćati sa Boraka nazad u Bijelu. Prebacivanje bolnice trajalo je čitavu noć i čitav dan. Neprijatelj je osjetio da mu se izmiče posljednja šansa da uništi našu bolnicu pa danas velikom žestinom navaljuju na Treću krajišku i Treću sandžačku brigadu. Danas artiljerija tuče jače nego ranije. Tri bombardera su izručila teški teret na selo i više se nisu vraćali. Valjda su računali da će njihove trupe prodrijeti u Bijelu.

Pravo je čudo kako sam u ovoj gužvi, među ovolikim bolesnicima naišao na moga dobrog druga i prijatelja Stjepana Zivića. Jedna bolnička jedinica vršila je pripreme za pokret jedne velike grupe konjanika. Podižu ranjenike i bolesnike na konje. Na jednom konju ugledah Stjepana. Svega su ga utegli konopcima za samar. Kad sam ga upitao kako je jedva mi je odgovorio da ima tifus. Pokušao sam da ga ohrabrim, ali on se samo žalosno osmjehnuo. Imao je visoku temperaturu. Rekao mi je da ga strašno glava boli. Kolona je krenula prema Borcima. Ranjenici i bolesnici se, utegnuti konopima, klatare na konjima.

Pala je noć, koju smo svi jedva čekali. Neprijatelj nije pomakao ni za stopu ni Krajišnike ni Sandžaklije.

Kasno naveče sam došao kući. Majka me je uvijek budna čekala. Ispod jastuka je izvadila komadić hljeba zamotanog u krpu. Neko joj je dao da pojede, a ona ga je ostavila meni. Jedva sam je uvjerio da nisam gladan. Ali, svejedno, ujutro sam morao prepoloviti sa njom ovaj komadić hljeba.

21. mart. Borci. U zoru me je probudila puščana i mitraljeska vatra. Učinilo mi se vrlo blizu. Nijemci i ustaše navalili svim snagama iz Konjica, a četnici sa Ljubine. Treća krajiška se povukla sa Ljubine, a Treća sandžačka sa Prevlja i Kapele. Dok su brigade držale ove položaje puščani meci nisu dopirali u ovu valu, jer se nalazila u mrtvom uglu. Jutros puščana i mitraljeska zrna zuje po selu. Ovo je deseti dan kako avioni i artiljerija bombarduju ovu valu. Jutros su to počeli ranije nego prošlih dana. Prasuk na sve strane. Nijemci su zauzeli Kapelu i Prevlje i nadiru u Bijelu. Došli su do Jakovljevića gaja i Ravnog kuka. Četnici iz Idbara preko Ljubine stigli su do Križa i Groita više samog sela. Četnici koji su bježeći deset dana proveli po škripovima i pećinama u Rakovu lazlu pod Prenjom jutros su, ohrabreni svojim gospodarima iz Konjica, otvorili vatru na nas u selu. Jedini izlaz imamo prema Vrapču i Kiseru. Treća krajiška prebacuje svoje bataljone na desnu stranu rječice Bijeje. Treća sandžačka se povlači prema Vrapču. Nijemci su stigli već do škole u selu.

Teška situacija. U selu ima još oko 100 ranjenika i bolesnika. I oni bi bili već na Boračkom jezeru, ali čekalo se na konje da se povrate sa Boraka. Bolničko osoblje je počelo spremati kolonu ranjenika da krenu, ali osuli su Nijemci po selu iz »šaraca«. Bili su vrlo blizu. Bolesnici su se razbježali.

Pred našim bataljonima bolesnici su krenuli uz brdo u pravcu Kisera. Žalosno je to bilo gledati kako se naši ranjenici i tifusari — polumrtvi ljudi, veru uza stranu pomažući se i nogama i rukama. Krajišnici i Sandžaklije su se divovski borili, a u isto vrijeme prikupljali bolesnike i upućivali ih prema Kiseru. Borili su se da nijedan ranjenik ne padne u ruke neprijatelju. Išao sam po kućama i štalama i upućivao bolesnike prema Kiseru. Više kuća u Pajića štali zatekao sam trojicu tifusara. Nešto kuhaju u italijanskoj porciji. Kažem im da odmah krenu sa ostalim bolesnicima, jer su Nijemci prodrli u selo. Oni rekoše da će odmah poći. Čak su se počeli i spremati, ali vidim žao im

da ostave ono što su kuhali. Otišao sam u kuću da se pozdravim sa majkom. Ona je tek jutros vidjela da smo mi bili samo na prolazu i da njene patnje nisu prestale. Kad sam joj rekao da se mi povlačimo, ona je gorko zaplakala i objesila mi se o vrat. Morao sam poći, jer naših snaga više nema na lijevoj strani rječice Bijele. Pošao sam preko njiva ka Alagića krču. Majka me je pratila. Brinuo sam se kako će se vratiti. Može lako poginuti. Nijemci gotovo ušli u selo. Morao sam poći. Majka se jedva odvojila od mene. Peo sam se ka Alagića krču. Ranjenici i tifusari penju se četvoronoške uz skoro okomitu stranu. Iz pravca kud odstupamo od Rakova laza i Supljeg kuka zapucaše četnici. Jednog druga raniše i ubiše jednog konja pod ranjenikom.

Krajišnici i Sandžaklije vode borbu sa Nijemcima pa na ove izdajnike nisu ni obraćali pažnju. Nas nekoliko zdravih otvorismo vatru na njih, a ranjenike uputismo ka Međeđoj Vodi.

U Međeđoj Vodi ugledah jednog druga pod putom. Vidi se trag po snijegu kuda se skliznuo. Zaustavio se za jednom bukvom. Sišao sam do njega da ga izvedem na put. Mislim zaspao, pa ga prodrmah. On se prevali, vidim mrtav. Pomakao sam ga pod bukvu da se ne vidi sa puta, da mu se mrtvome četnički izrodi ne smiju. Od Međeđe Vode do Plitarice na Kiseru nije daleko, ali je velika strmina i dubok snijeg.

U dolu pod Plitaricom jedan tifusar legao na snijeg, ne može dalje. Uzemos ga ispod ruke i povedosmo, ali noge mu se vuku po snijegu. Umrije nam na rukama. Samo smo ga sklonili s puta.

Nekoliko nas zdravih uz pomoć bolničkog osoblja uspjeli smo teškom mukom da izvučemo jednu veću grupu ranjenika i bolesnika na Plitaricu.

Ovdje će naše zaštitnice duže vrijeme držati položaj. Naša bolnica više nije u opasnosti.

Na brdu smo se odmarali. Na desnoj strani rječice Bijele su Treća krajiška i Treća sandžačka brigada. Prikupljaju preostale ranjenike i tifusare i uredno se povlače. Do večeras će zauzeti položaj na ovoj visoravni od Bijele stijene, Krnjine kose, Plitarice, Gudca, Vrapča sve do Neretve. To je lako pretpostaviti, jer je to idealan položaj za odbranu. Na istom ovom položaju nas stotinjak u ustanku 1941. godine dočekali smo i razbili oko 1.500 ustaša, domobrana i žandarma.

Pored toga što sam lično vidio, saznao sam za mnoge pojednosti iz Bijele. Četnici su zarobili 25 ranjenika i tifusara. Tukli

su ih i predali Nijemcima. Neki ranjenici su se spasli bjekstvom po noći. Ona tri tifusara što su kuhali u Pajića štali, ubili su ih Nijemci. Ali se nisu lako dali. Goloruki su jurnuli na vrata na kojima su već bili Nijemci sa mašinkama. Čak je jedan uspio da istrči pred štalu. Nijemci su ih pokosili iz mašinki. Jedan je stalno klicao drugu Titu i Komunističkoj partiji Jugoslavije sve dok nije izdahnuo.

Zakula Nikola iz Korenice bio je slijep u oba oka. Izgubio se od svoga ešelona i od svoga vodiča. Naš odbornik Ilkan Vidačković ga pronašao i u svojoj kući mu napravio sklonište. Brinuo se o njemu kao i svome sinu. Nijemci ga nisu pronašli kad su pretražili kuće i štale po selu.

Više Gornje Bijele kod Usjelina, Nijemci su ubili jednog iznemoglog borca i petogodišnju djevojčicu. Pretpostavlja se da su ovo bili otac i kćerka, jer su ih mještani našli mrtve u zagrljaju. Pod selom na Placu su ubili četiri ranjenika i tifusara. Pod zaseokom Kula ubili su jednog iznemoglog borca — profesora. Odbio je da sa njima pođe u Konjic i uzviknuo: »Smrt fašizmu, sloboda narodu«. To je Nijemce razjarilo pa su čitav rafal iz »šmajsera« sasuli u njega. U Kršćan-Dolu su ubili jednog tifusara, bilo mu je ime Koviljko.

Dolje u vali rekao bih sve izgorje od pušćane vatre i nje-mačkih »šaraca«. Nijemci su bijesni, jer im je propala ofanziva. Iskaljaju bijes na iznemoglim i umrlim drugovima.

Ne samo da nam više ne prijete opasnost, već smo se danas i odlijepili od njih. Naša bolnica će odahnuti bar za neko vrijeme.

22. mart. Česim. Razmišljao sam o Borcima i Boračkom jezeru. I ova su sela pusta i razrušena od aviona. Nailazim na umrle drugove. Nema ih ko ni da sahrani. U kućama su ostale samo žene i djeca. Muških iznad 14 godina nema u selu. Kad sam naišao ispod zaseoka Dolovi, čuh da neko ječi u šumarku više plota. Kad sam došao bliže vidio sam jednu ranjenu drugaricu na nosilima. Začudio sam se odakle ovdje sama, kada je sva naša bolnica prenesena u Glavatičevo i Ribare. Ispričala imi je da su je ovdje još juče ostavili zarobljeni Italijani, kad su avioni bombardovali selo. Bio sam sam. Razmišljao sam kako bih joj pomogao. Sam je ranjenu ne mogu nositi. Pomakao sam je na nosilima do ceste. Tuda mora brzo naići Treća sandžačka brigada i oni će je uzeti sa svojim ranjenicima. Dao sam joj

komadić hljeba što mi je jutros dala majka Save Mičevića. Produžio sam na Boračko jezero. Svratih u kuću Nikole Draganića. On je sekretar partijske organizacije na terenu. Od juna 1942. godine ga nisam vidio. Htio sam s njim razgovarati. U kuću se uvalio pjegavi tifus. Sve je pusto, mrtvo i porušeno.

Mene je to podsjećalo na ljeto 1941. godine. Ovdje na Boračkom jezeru 1941. godine bilo je žarište narodnog ustanka u konjičkom srezu. Baš ovdje više kuće Nikoline održana je prva politička konferencija 8. septembra 1941. godine. Bilo je prisutno oko 50 najuglednijih domaćina sa Boračkog jezera, Boraka i okolnih sela. To je bio dogovor za dizanje narodnog ustanka. Na konferenciji je govorio Uglješa Danilović, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Uglješin govor je bio prvi odlučni zov u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika na terenu konjičkog sreza. Na istom ovom mjestu 10. septembra 1941. godine sakupili su se predstavnici svih sela i oformili Borački partizanski odbor. Nikada neću zaboraviti zaključke sa ove konferencije: borba protiv okupatora i svih izdajnika u našoj zemlji. Razvijati bratstvo i jedinstvo Srba, Hrvata i muslimana. Stvarati narodnu vlast od radnika i seljaka. Oslovljavati se sa družje. Zvijezda petokraka će biti simbol svakog borca-partizana. Odred treba odmah da stupi u borbu do konačnog oslobođenja zemlje.

Poželio sam da što prije odem odavde. Krenuo sam preko Kule uz Vlah, preko Lipeta do Česima i prenoćio u kući Laze Bjelice. To je malo seoce sa svega dvije velike porodice Bjelica. Iako su braća i rođaci oštro su se podijelili. Jedna porodica je za partizane, a druga za četnike. U ovim našim selima nema neutralaca. Ili su potpuno za narodnooslobodilačku borbu ili za četnike. Stari Lazo Bjelica veseo, raduje se našim uspjesima.

23. mart. *Humčani*. Obradovao sam se Jaminu Despotu. Pitao sam ga za Stevu Račića. Despot mi je ispričao da je juče ujutru oslobođeno Nevesinje. U grad su prve ušle Peta i Četvrta crnogorska brigada. Naša Deseta i Prva dalmatinska brigada su štitile desni bok našeg opšteg nadiranja i spriječile nadiranje Italijana i četnika od Mostara i Bijelog Polja, koji su pokušali da spasu opkoljeni garnizon. Oko Nevesinja je ubijeno mnogo Italijana i četnika. Zaplijenjene su velike količine hrane i oružja. Poslije Prozora ovdje nam je bio najbogatiji plijen.

Prva divizija je preko Bjelimića prodrla do Kalinovika. Sad nam je lakše disati, kaže Despot.

24. mart. *Nevesinje*. U Nevesinju sam našao moj bataljon. Prošlo je 18 dana kako sam se odvojio od njega. U bataljonu sam saznao mnogo novosti. Pored pobjeda koje je izvojevao, a koje me raduju, čuo sam i žalosnih vijesti. Naš je bataljon u ovoj ofanzivi izgubio preko 70 najboljih boraca. Najviše je drugova poginulo na Porimu u borbi sa Italijanima. Samo tu je poginulo oko 60 boraca. Ovolike žrtve bataljon je imao samo još juna 1942. godine od četnika na Dramiševu, Glavatičevu i Bijeloj.

Pošao sam u štab brigade kad sretah u gradu Cedu Kapora. On me je i poslao kao poznavaooca terena. Raportirao sam mu da sam obavio zadatak i da sam se vratio u svoju jedinicu.

Večeras naš bataljon daje priredbu.

Vlatko LAZAREVIC

